

Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, C. 2, s. 5

Osmanlı Kelamcıları Eş'arî miydi?

- Muhammed Akkirmânî'nin İnsan Hürriyeti Anlayışı-

*Şamil Öcal**

Giriş

Bilindiği üzere Maturidîlik, Ehl-i Sünnet kelâmının iki büyük ekolünden birisidir. Eş'arîliğe nispetle İslam düşüncesi tarihinde daha az ilgi gördüğü genellikle kabul edilen bir olgudur. Eş'arîliğin doğuşu ve yayılması, birçok araştırmaya konu olmuş; hiç değilse genel hatlarıyla biliniyor iken Maturidîlik hâlâ bazı bilinmeyen yönleriyle kapalılıkları ihtiva eden itikâdî bir mezhep görüntüsü vermektedir. Maturidîlik, Eş'arîliğin aksine kurucusu olan İmam Maturidî (ö. 333/944)'nin vefatına mütâkip bir asrı aşkın bir müddet zarfında maalesef kelâm çevrelerinin bile fazla dikkatini çekmemiştir. Onun en temel eserlerinin henüz yakın zamanlarda yayımlanmış olması bu ilgisizliğin devam ettiğini göstermektedir. Fakat son yıllarda, Maturidî din anlayışının ve onun Eş'arîlikten farklı yönlerinin gündeme geldiğini görmekteyiz.

* Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

Eş'arîlik Selçuklular döneminde her bakımdan hakim konuma gelmiş bulunuyordu. Osmanlılar döneminde, Mâturidî Mezhebine ait eserlere medrese müfredâtında yer verilmemiştir. Bunun en başta gelen sebebi, medrese hocalarının daha çok “felsefeleşmiş kelâm” ekolünün etkisinde olmalarıdır. Fahreddin Râzî, Adudiddin İcî, Seyyid Şerif Cürcânî ve Nasıruddin Tûsî gibi bu ekolün temsilcileri eş'arî idiler. Bu yüzden medreselerde eserlerinde yoğun bir biçimde felsefi konulara yer veren eş'arî âlimlerin kitapları okutuluyordu. Günümüzde bazı yazarlar bu olgudan hareketle Osmanlı âlimlerinin şeklen mâturidî olmasına rağmen, aslında eş'arî olduklarını ileri sürerler.¹ Biz Osmanlı medreselerinde eş'arî âlimlerinin eserlerinin okutulması Osmanlı ulemasının eş'arî olduklarını ispat etmeye yetmeyeceği kanatını taşıyoruz. Çünkü medreselerde okutulacak eserler seçiminde mezhep endişesiyle hareket edildiğini gösteren delillerin bulunması gerekmektedir. Halbuki buna dair hiç bir delil gösterilmemektedir. Dolayısıyla medreselerde “İsagoci”nin okutulması, Osmanlı âlimlerinin “Aristocu” olması anlamına gelmediği gibi, eş'arîlerin eserlerinin okutulması da Osmanlı ulemasının “eş'arî” olduklarını ispat etmek için yeterli bir delil değildir. Devletin resmi yasalarının belirlenmesinde Hanefiliğe öncelikli bir statü tanınan Osmanlı ülkesinde, hiç değilse Eş'ariliğin Sünnî bir alternatifi olarak Maturidiliğin gelişmesi için de gayret gösterdiklerini varsaymak gerekir. Şunu da ilave etmek gerekir ki Osmanlı âlimlerinin mezhep temayüllerinin ortaya çıkarılmasında sadece medrese müfredâtına bakmak yanıltıcı olabilir. Medrese hocalarının müstakil olarak kaleme aldıkları eserlerin de gözden geçirilmesi gerekir.

Biz bu makalemizde Osmanlılar dönemi Mâturidî kelâmcısı Muhammed Akkirmânî'nin özellikle insan irâdesi konusundaki görüşlerini ve Eş'ariliğe yönelttiği eleştirileri ele alacağız. Bu şekilde Osmanlılar döneminde insan hürriyeti anlayışının şekillenmesinde Mâturidiliğin de belirleyici olduğu açıklık kazanmış olacaktır. Ayrıca makâlemizin sonunda Akkirmânî'nin makâlemizde esas aldığımız “*İrâde-i Cüz'iyye*” adlı Türkçe eserinin metni yer almaktadır.

1 Mesela, Taftazânî'nin *Şerhu'l-akâid*'ini Türkçeye çeviren Süleyman Uludağ eserin giriş bölümünde bu görüşü savunmaktadır. bk. Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, terc. Süleyman Uludağ, III. baskı (İstanbul, 1991) s. 33.

1. Muhammed Akkirmânî'nin Hayatı

Meşhur Osmanlı âlimi olan Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî Akkirmânî'nin hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Akkirman bugün Ukrayna sınırları dahilinde olan Odesa eyaletine bağlı bir şehirdir. Buradan yola çıkarak onun ya da atalarının aslen 4 Ağustos 1484 tarihinde II. Bâyezid tarafından Boğdanlılar'dan alınmak suretiyle fethedilen bu şehirden geldiğini farzedebiliriz. Diğer yandan Muhammed Akkirmânî'nin, 1753'te İzmir, 1758'de Mısır kadısı olduğu bilinmektedir. Aşağıda eserleri arasında zikredilen *İklîlü't-Terâcim* adlı tercüme eserinin mukaddimesinde, söz konusu eserini, "Medine-i İzmir'de kazâ ile ibtilâ ve mastaba-i hükûmete i'tilâ ile imtihân muâmelesine giriftâr olduğu" bir sırada kaleme aldığını söylemektedir.² Bir müddet Saray-ı Hümayun hocalığında bulunmuştur. 1759 yılında Mekke kadılığına tayin edilen Akkirmânî, bu görevini sürdürürken 1174/1760 yılında vefât etmiştir.³

2. Eserleri

Aklî ilimler alanındaki derin bilgisiyle meşhur olan Akkirmânî'nin, kelâm, felsefe, hadis, fıkıh, tefsir ve dil konularında bazıları basılmış birçok eseri bulunmaktadır. Akkirmânî'nin eserleri şunlardır: 1- *İklîlü't-Terâcim*: Esîrüd-din Ebherî'nin (ö. 663/1265) "*Hidâyetü'l-Hikme*" adlı felsefî eserine, Kadî Mir Hüseyin'in "*Şerhu'l-Hidâyeti'l-Esîriyye*" adıyla yaptığı şerhin bazı ilavelerle Türkçeye tercümesidir (İstanbul, 1288, 1316, 1319). 2- *Şerhu'l-Hüseyniyye*: Münâzara âdâbına dair bir eserdir (İstanbul 1281, 1316). 3- *Risâle-i Akâid* (İstanbul, 1240). 4- Yine akâide dair *Hâşiye 'alâ Hâşiyet-i 'İsâmüddîn* (İstanbul 1274, 184 s.). 5- *Ef'âlî'l-'İbâd ve'l-'Îrâdeti'l-cüz'îyye* : Burada metni verilen bu eser farklı isimler altında basılmıştır (İstanbul 1264, 1283, 1289). 6- *Hâşiye 'ala Hâşiyeti'l-Lârî* (İstanbul 1264).⁴ 6- *Hâşiye ala Hâşiyeti'l-Hayâlîs*

2 *İklîlü't-Terâcim*, Matba-i Osmâniyye, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 1531, s. 2.

3 Sâkıb Yıldız, "AKKİRMÂNÎ", *TDVİA*, (İst. 1989), C. II, s. 270.

4 A. g. e., s. 270.

5 Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa 1169.

7-Hâşiye ale'l-Adudiyye⁶ 8-Hâşiye 'ala Hâşiyeti's-Seyyid 'ala Şerh-i Muhtasar-i'l-Müntehâ⁷. 9- Mesâil-i Kelâmiyye Nisâlesi⁸ 10-Muhtasar-i Muğni'l-lebîb⁹ 11-Enfûsü'n-Nefâis¹⁰ 12-Risaletün 'ala Evvel-i Şerh-i Halebî¹¹ 13-Nebze fi Ta'r-îfi'l-Fünûn ve Menâkıbı'l-Musannufîn¹² 14- Risale fi Adâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara.¹³ 15- 'Akdu'l-Kalâid fi Tahkiki'l-Akâid¹⁴ 16-Durerü'l-Akâid.¹⁵ 17- Şerh-i Kasideti'd-Dimyatiyye.¹⁶ 18- Şerhu'l-Manzûm fi İlmi'n-Nizâ'.¹⁷ 19- Şerh-i Manzûm Mine'l-Mantık.¹⁸ 20- Kelimatü'l-Cemile fi Şerh-i Şerhi't-Tesmiye.¹⁹ 21- İsağoci Manzûm Şerhi.²⁰ 22- Risâle fi İmkânî'l-Hass ve'l-'Amm.²¹ 23- Risâle fi Beyân-i Mesâili'l-Erba'ın.²² 24-Şerh-i Ikdu'l-le'âli.²³ 25- Risâle fi Beyân-ı Fırak-ı Dâlle.²⁴ 26- Risâle fi ef'âli'l-müte'addiyât ile'l-mef'ûlü'l-'ayn evi'l-ekser.²⁵ 27-Risâletü't-Ta'avvuz.²⁶ 28- Tekmile 'ala Şerhi'l-Hadisi'l-Erba'a.²⁷ 29-Şerhu'l-Hilyeti'n-Nebiyy Aleyhi's-Selâm.²⁸ 30- Hediyyetü'l-Muhlisîn.²⁹ 31-Fetevây-ı Akkirmanî.³⁰ 32- Zübdetü'l-Müntehâb.³¹ 33- Şerhu'l-Besmele.³² 34-

6 S.K., İzmirli İsmail Hakkı 394.

7 S.K., Servili 166.

8 S.K., Fatih 198/5; Bağdatlı Vehbi Efendi 824/2.

9 S.K., Laleli, 3496/2; Fatih 5089; Bağdatlı Vehbi Efendi 1872/1.

10 S.K., H. Hüsnü Paşa 1161/1.

11 S.K., Kasidecizâde 723/4.

12 S.K., Âşir Efendi 325.

13 S.K., Serez 3851/13.

14 S.K., Halet Efendi 415.

15 S.K., H. Hüsnü Paşa 1161/2.

16 S.K., Pertev Paşa 648/4; Hamidiyye 1060/2.

17 S.K., Es'ad Efendi 1954.

18 S.K., Kasidecizâde 508.

19 S.K., Laleli 488/2; Molla Murâd 57/8; Bağdatlı Vehbi Ef. 1877/2.

20 S.K., Laleli 2677/1.

21 S.K., Fatih 5353 /6.

22 S.K., Kasidecizâde 719/22

23 S.K., Laleli 3706/26.

24 S.K., Fatih 5353/4.

25 S.K., Servili 315/3.

26 S.K., Tırnovalı 488/1.

27 S.K., Laleli 488/2; Pertev Paşa 89; Tahir Ağa 12; Tırnovalı 346; Süleymaniye 220.

28 S.K., Es'ad Efendi 350/1.

29 S.K., H. Hüsnü Paşa 1161/1.

30 S.K., Reşidüddin 267.

31 S.K., Hacı Mahmud Ef. 112.

32 S.K., Pertev Paşa 583.

*R. fi Tefsîri'l-Hamdele.*³³ 34- *Şemâil-i Şerif Tercümesi.*³⁴ 35- *Risâletü'l-İm-tihân.*³⁵ 36- *Şerhu'l-Atbâki'l-Atbâk.*³⁶ 37- *Şerhun 'ala Emsile.*³⁷ 38- *Şerhu'l-Binâ.*³⁸

3. Akkirmânî'nin İnsan Hürriyeti Hakkındaki Görüşleri

Müslüman düşünürler nezdinde insanın hürriyeti ile ilgili temel problemlerden birisi kulun eylemlerinin kendisine mi yoksa Allaha'mı ait olduğu konusundadır. Akkirmânî'ye göre, insanın fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Buna rağmen insanın kendi özgür irâdesiyle meydana getirdiği fiillerinde bir "sun'u ve kesbi" vardır. Fiiller halk cihetinden elbette Allah'a aittir; ancak kesb yönünden insana nispet edilir. Kur'an-ı Kerim bu yüzden bir takım fiilleri insana nispet etmiştir: "*kitabı kendi elleriyle yazıyorlar*" (Bakara 79). "*Dileyen iman etsin*" (Kehf 29). Akkirmânî, bu noktada Cebriyye'nin görüşlerini ve ileri sürdükleri delilleri kıyasıya eleştirir. Şayet insan eylemlerini kendi özgür iradesiyle değil de, kesin bir zorunluluk içinde yapmış olsaydı, insana yapılan teklifin ve onun sorumluluğun bir anlamı olmazdı. Hatta o bu konuda daha da ileri giderek, Cebriyye görüşünü savunanların, küçük bir su akıntısı gördüğünde oradan atlama gereği duyan, atlayamayacağına kanaat getirdiği anda da başka bir yol bulmaya çalışan hayvanlar kadar bile idrâkı olmadığını söyler.

Muhammed Akkirmânî eserinde, insanın kendi eylemlerinden sorumlu olması için kendi fiillerini kesbetmesi gerektiğini savunmasına rağmen, Mutezile'nin "insan kendi fiillerinin halikidir" görüşünü kabul etmez. Mutezilenin insanın eylemleri arasında "zorunlu ve irâdî fiiler" ayrımını doğru bulur ve bu konuda mâturidîlerin suçlanamayacağını vurgular. Fakat ona göre insanın sorumluluğuna temel bulmak için Allah'ın insanın fiillerini yarattığını inkar etmek gerekli değildir. Çünkü, "*teklîf, ihtiyâr-ı file ve sarf-ı kudrete sebep olur.*"

33 S.K., İzmirli İsmail Hakkı 3676/2.

34 S.K., Mîhrîşah Sultan 208/2.

35 S.K., İzmirli İsmail Hakkı 822/2.

36 S.K., Es'ad Efendi 2747.

37 S.K., Rüstem Paşa 180/2.

38 S.K., Rüstem Paşa 180/1.

Allah Teâla dahî eğer mâni' yok ise evvel fi'li halk ider. Abd'dan bu ihtiyâr sebebiyle sâdır olan fi'l şari'in taleb itdüğüne muvafık olursa taat olub sevâba alâmet olur; muhâlif olursa ma'siyet olub 'ikâba alamet olur. Bu cümlede 'abd'dan ihtiyâr kâfidir, te'sir ve halk lâzım değildir."

Öte yandan Akkirmânî kulun kendi fiillerin yaratıcısı olması durumunda ortaya çıkacak mahzurlardan da bahsetmektedir. Bir şeyin yaratılması ona vücûd verilmesi anlamına gelir. Bir nesneye vücûd verilmesi , o nesne ile ilgili tüm ayrıntıların bilinmesini gerektirir. Oysa insan doğası gereği, böyle bir şeye güç yetiremez. Meselâ bir kâtip yazdığı şeyin genel olarak bilincindedir, ancak parmaklarında, adâlelerinde ve sınırlarında oluşan hareketlenmenin bilincinde değildir. Buna karşılık *kesb* kudret ve irâdenin maddî cihetine sarf edilmesi anlamına gelir; kesbin nesnenin 'icâd'ında bir tesiri yoktur. İnsanın bir şeyi kesbetmesi için o şeyle ilgili icmâlî bir bilgiye sahip olması kâfidir.

Allah küfrü murâd etmiş, ancak küfre râzı olmamıştır. Bilakis insanların küfre düşmelerine itiraz etmiştir. Her türlü *şer ve meâsi*, Allah'ın murâd etmiş olduğu şey olmasına rağmen râzı olduğu şey değildir.

Akkirmânî Mutezilenin görüşlerini kabul etmemesine rağmen, "kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır" dedikleri için onların müşriklikle suçlanmasını kabul etmez. O, Mutezilenin kula ait olan yaratmayı Allah'ın yaratmasıyla bir tutmadığını, bu sebeple Mu'tezile'yi Mecûsîlere benzeten Maverâünnehir ulemâsının bu tutumunu mübalağa ve ifrat olarak görür ve benzetmeleri konusunda "kıyas-ı şî'rîdir nesne ifâde etmez" der. Bu ifade, Akkirmânî'nin dinin farklı yorumlarına gösterdiği müsâmahanın bir göstergesidir.

Allah'ın kâfirin küfrünü ya da mü'minin imanını murad etmiş olması onun tercihinde zorunlu olmasına yol açmaz mı? Akkirmânî bu soruya olumsuz cevap verir. Çünkü Allah ezelde onların neyi tercih edeceklerini bildiği için ve ilim ma'lûma tâbî olduğu için cebr lazım gelmez. Bu sebeple insana yönelik teklif muhal olmamış olur. İnsana ait olan çirkin bir fiil insanın irâde-i cüz'iyesine bağlı olarak yaratıldığı ve irâde edildiği için kötü olamaz. Kötülük, kötü olan şeyi kesbeden ve onunla muttasıf olan için söz konusudur. Şayet kâfir imanı murad etmemiş olsaydı Allah da onun için imanı murad etmezdi.

Maturidî kelamcısı Muhammed Akkirmânî'ye göre insanın eylemleri konusunda eş'arîlerin görüşü "cebr-i mutavassıt"tır ve sahâbe, tâbi'în ve selef-i sâlihînin görüşüne muhâlifdir. Çünkü eş'arîler insanın fiillerinin kendi ihtiyâ-

rıyla olduğunu kabul etmelerine rağmen, bu ihtiyârın Allah tarafından cebren yaratıldığı fikrini benimsedikleri için insanın hürriyeti konusunda Cebriyye'nin görüşüne yakın bir görüşü savunmaktadırlar. Zira "Şeytan-ı la'în vesvese idüb dirse ki "a'mâl-i sâliha ve ana sa'y ve kasd mukadder ise elbette hâsıl olur ve mukadder değilse a'mâlin vücûdu muhâldir , insan amelde ve terkde mecburdur, kıl-u kâl fâide itmez" deyü vesvese ile bu mezheb erbâbı nice cevab virür?"

Daha önce değindiğimiz üzere insanın fiilleri konusunda en tutarlı görüş, Akkirmânî'ye göre Ebu mansur Mâturidî'nin görüşüdür. Akkirmânî bu mezhebin ashab ve tâbi'inin mezhebi olduğunu savunmaktadır. Bu mezhebe göre her şeyin yaratıcısı Allah olduğu için, insan fiilleri de Allah tarafından yaratılmıştır. Fakat bu inanç insanların fiillerinde özgür olmasını etkilemez. Zira mâturidîlere göre insanın cüz'î ihtiyârı ve kalbinde gerçekleşen irâdeleri vardır. İtaat ve ma'siyet bundan dolayı bir anlam kazanır. Akkirmânî bu noktada eş'arîlerin "insanın irâdesi ve ihtiyârı yaratılmıştır" görüşünü kabul etmez. Cüz'î irâde dediğimiz şeyin yaratıldığını söyleyebilmek için onun dışarıda bir varlığının olduğunu kabul etmemiz gerekir. Halbuki irâde-i cüz'iyyenin dışarıda varlığı yoktur bu yüzden yaratmaya konu olamaz. Yaratma, ma'dûmun icâdıdır; mevcûd olmayan bir nesne (irâde-i cüz'iyye) mahlûk değildir. Allah insanın irâdesini murad etmiş ancak yaratmamıştır. Ona göre insanın iradesi ne mevcûd ne de ma'dûmdur ve *ahvâl* kâbilindendir.

Akkirmânî insanın fiilinin Allah tarafından halk edilmesi ve kul tarafından kesb edilmesi hakkında daha ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Kul kudretini ve irâdesini fiil yönüne sarf edince *kesb* gerçekleşmiş olur. Bunun hemen akebinde Allah fiili yaratır. Fakat ilk bakışta Akkirmânî, çeşitli vesilerle reddettiği bir görüşü burada kendisi benimsemiş gibi görünmektedir. Bazılarının "yaratmada ortaklık" olarak kabul ettiği bu görüş, tek bir eylemin (makdûr) iki kudretin tesiriyle vücûda getirilmesidir. Akkirmânî'ye göre bu aslında imkânsızdır ve kabul edilemez. Ancak o, buradaki durumun farklı olduğu kanaatindedir. Her ne kadar burada da tek bir makdûra iki kudret tesir ediyorsa da, bu tesirlerin cihetleri birbirinden farklıdır. Fiil *icâd* cihetiye Allah'ın makdûru iken, *kesb* cihetiyle kulun makdûrudur.

Akkirmânî'ye göre, Kur'an-ı Kerîm'de yer alan "Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz" (Dehr 30) ayetine eş'ariler yanlış anlam vererek, insanın fiil-

lerinde zorunlu olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Her ne kadar ayet-i kerimede kulun tercih ettiği bir istikametın öncelikle Allah tarafından yaratılmış ve murad edilmiş olması şart koşuluyorsa da, bu yaratma ve irâde kulun tercihini zorlayan bir irade ve yaratma olmayıp, aksine kulun iradesine bağlı bir yaratma ve irâdedir. Dolayısıyla maturidîlerin bu ayetle ilgili yorumları cebr şâibesini ortadan kaldırmaktadır. Muhammed Akkirmânî ayete farklı bir anlam verilerek suretiyle de bu maksadın hasıl olacağı görüşündedir. Bu anlama göre insan kendi istikâmetini belirlerken Allahın kulda bulunan iradeye mukaddem birtakım müdahaleleri vardır. O, burada Allah'ın müdahalesine konu olan şeyin kulun bir fiile yönelik irâdesi değil, bu irâdeyi hazırlayan *tasavvur* ve bu tasavvurdan sadır olan *şevk* olduğuna inanmaktadır. Durum böyle olunca mezkur ayetin tafsili anlamı şu şekilde olur: “Ey kullar, Allah sizin irâdenizin mukaddimesi olan tasavvur ve şevki murad edip yaratmadıkça, siz istikâmeti murad edemezsiniz.” Her ne kadar tasavvur ve şevk irâdenin gerekli şartı ise de, yeterli şartı değildir. Her ikisi bulunsa da, tembellik, riya ya da utanma türü bir engel insanın iradesini terk etmesine sebep olabilir.

Yukarıda verilen açıklamaların ışığında Akkirmânî, insanın kendi iradeyle gerçekleştirdiği bir eylemde beş unsurun bulunduğunu kabul eder. Birincisi bu fiile yönelik cüz'i tasavvurdur. Kendisinden şevk-i cüz'inin sadır olduğu cüz'i tasavvurun insanın kendi ürünü olması imkansızdır. Çünkü hiç istemediği halde bile insanın zihnine doğabilmektedir. Buna rağmen insanın tasavvuru terk etmesi mümkündür. İkincisi bu cüz'i tasavvurdan sâdır olan ve yine Allah'a ait olan şevk-i cüzîdir. Akkirmânî'ye göre şevk-i cüzî, yapılacak fiil üzerinde tasavvurun yoğunluğu ya da azlığına göre güçlenir veya zayıflar. Şevkin zayıflamasıyla birlikte fiile yönelik bir nefret oluşabilir. Üçüncüsü fiilin irâde ve kastedilmesidir. Dah önce de zikredildiği üzere irâde mahlûk değildir ve insanın bir hâlidir. Dördüncüsü, azaların hareketi; beşincisi ise, kulun tercih ettiği bu fiili Allah'ın yaratmasıdır. Bu sonuncusunda kulun hiç bir müdahalesi yoktur. Her şeye rağmen ilk dört unsurun bulunması, Allah'ın o fiili yaratmasını zorunlu kılmaz. Ancak bunun sebebi, yukarıda bahsedilen birtakım engellerdir.

İnsana sevabın veyahahut da cezanın terettüb edebilmesi için, kendisinde bu fiili işleyecek kudretin bulunması ya da o fiilin zorunluluk arzeden fiillerden olmaması gerekir. İktidarsız olanın zina etmemesi sevabı mucib olmadığı gibi, zorunluluk halinde yasklanan şeyleri yiyen ve içen kimseye de günah olmaz.

Son olarak Akkirmânî'nin iyi ve kötü gibi değerler konusundaki görüşlerine değinelim. Ona göre eş'ariler, insan fiillerinin tamamı vahy gelmeden önce değer bağımsız bir halde idiler. Yani bunların şariat gelmeden önce iyi ya da kötü, sevabı ve günahı muktezi şeyler olarak değerlendirilmeleri mümkün değildir. Eş'ariler, ancak şâri'nin emretmesiyle birlikte bunların iyi ya da kötü olarak nitelendirildiği görüşündedirler. Akkirmânî bu konuda mâturidîlerin ve Mu'tezilenin eş'arilerden farklı düşündüklerine işaret eder. Çünkü her iki mezhep mensuplarına göre, şariat gelmezden önce de bir fiil kendi özünde iyi ya da kötüdür. Ancak Akkirmânî mâturidîlerle Mu'tezile'nin bu mesele ile ilgili ayrıldıkları noktaya da işaret eder. Mâturidîlere göre, eşya ile ilgili değerler koyan aslında Allah'tır; ancak akıl bunları bilmede bir araçtır. Mutezileye göre iyi ve kötü aklın kendisinin eşyaya koyduğu değerlerdir.

4-Risâlenin Tanıtımı

Akkirmânî'nin İrâde-i Cüz'iyeye risâlesinin el yazması nüshaları çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır.³⁹ Ayrıca birkaç değişik isimler altında basılmıştır. Matbû metinlerin bazısı tam metin iken bazıları özet halinde risâle mecmualarında yer almaktadır. Bizim burada verdiğimiz metinde, risâlenin İstanbul (1289) baskısı esas alınmış⁴⁰, ayrıca diğer baskılardan da yararlanılmıştır.⁴¹ Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa koleksiyonu 445'te bulunan matbû nüsha ise risâlenin kısa bir özetidir ve "Risale-i irade-i cüz'iyeye" adını taşımaktadır.

Risâlenin başında, Akkirmânî kulların fiileri konusunda Şeytan'ın iğvâ ve sapıtmalarından ancak Maturidî mezhebine uymakla kurtulmanın mümkün olabileceğine işaret ederek konuya girmektedir. Daha sonra bu konuda, Cebriyye, Mutezile, Eş'ariyye ve Mâturidiyye ve Felâsife gibi muhtelif mezhep ve ekollerin bakış açılarını, Ebû İshak İşferâyîni, Bakıllânî ve Cüveynî gibi kelâmcıların görüşlerini etraflıca ele alır ve bunların yanlışlıklarına dikkat çeker, onla-

39 S.K., Serez 3856; Ayrıca bk. Süleymaniye Ktb. Yazma Bağışlar 2705/2.

40 Akkirmânî, *Ef'âlü'l-'ibâd ve'l-irâdeti'l-cüz'iyeye*, Matbatü'l-Osmâniyye, İstanbul 1289; Sül. Ktb. Hacı mahmud Ef. 1711.

41 Matbatü'l-Âmira, İstanbul 1283.

rın görüşleri ile ilgili akla gelmesi muhtemel çeşitli soruları cevaplandırır. Akkirmânî'nin bu risâlesinde dikkat çeken şey özellikle insan irade ve insanın fiilleri konusunda Mâturidîliğin Eş'arilikten farklı yönlerini açık bir şekilde ortaya koyması ve bu konuda Eş'ariliğin tutarsız olduğunu vurgulamasıdır.

Risâlenin latin harfleriyle yazımında büyük ölçüde metnin aslına sâdık kalınmıştır. Ancak cümlelerin anlaşılmasında önemli olan ve bugün kullanılmayan bazı kelimelerin anlamlarını, âyetlerin anlamlarını ve numaralarını paren-téz içinde vermeyi uygun gördük. Metindeki vurgular bize aittir.

İrâde-i Cüz'iyeye Risâlesi

Bismillahirrahmanirrahîm.

Elhamdülillahi rabbilâlemîn. Vesselâtü vesselâmü alâ Muhammedin ve efdali'l-mürselîn ve 'âlâ âlihi ve ashabihi mine'l-ensâr ve'l-muhâcirîn.

Bundan sonra ma'lûm ola ki bu Abd-i fakîr Muhammed Akkirmânî murâdd ider ki ef'âl-i 'ibâd ve irâde-i cüz'iyeye beyânında lisân-ı Türki ile bir risâle yaza ki nef'i (faydası) umum üzere ola. Ma'lûm olsun ki ef'âl-i 'ibâd hakkında mezâhib-i 'adîde vardır. Lâkin Şeytan-ı la'înin nüz'atından (insanı kendine çekmesinden) selâmet ve kaideten teklîfîn sıhhati ve taatde medh ve sevâb ve masîyyetde zemm ve 'ikâb ancak İmamü'l-Hüdâ Ebû Mansur Maturidî mezhebinde olur. Ki bu mezheb cümle ashâb ve tâbi'în ve İmam Ebî Hanîfe mezhebidir ki insan ef'âli ihtiyâriyyesinde irâde-i cüz'iyyesini bir makdûr cânibine sarf ider, kâsib olur. Allah Teâlâ ol makdûru halk ider. Bir makdûr iki kudret tahtında dahil olmuş olur. Lâkin 'abdın kudreti kâsibe olur; Allah Teâlâ'nın kudreti hâlika olmakla cihetler başkâ olup zarar virmedi. Belki zarar, bir makdûr iki kudret-i kâsibenin yahud iki kudret-i hâlika'nın tahtında olursâdır. Mezheb-i Mansûr'da (mâturidîlikde) bu zarar yokdur.

Pes imdi ol mezâhib-i 'adîdeyi beyân itmede fusûl-i 'adîde beyân itmek lâzım oldu. Ta ki hak olan mezheb bâtıldan fark olunup, bâtıllardan ihtirâz ve hak mezhebe i'tikâd oluna.

Fasl-ı evvel mezheb-i Cebriyye-i mahza beyânındadır. Bu tâifenin reisi Cehm b. Safvan'dır. Bunların i'tikâdı budur ki 'abdın asla fi'li ve ihtiyârı ve kudreti yoktur. 'Abd'dan sudûr iden ef'âl cümle ıztırariyyedir; mürte'îş (titreyen)in harekâtı ve cemâdât ve nebâtâtın harekâtı gibidir. Ve ef'âlin 'abde nispe-

ti mahalline nispetdir; yoksa fâiline nispet değildir. “*Câe zeydun*” (Zeyd geldi) demekle “*tâle'l-gulâm*” (çocuk uzadı) dimede fark yokdur dirler. Bu tâifenin delilleri aklı ve naklîdir. Delîl-i aklîleri budur ki eğer ‘abdın fi’li ihtiyâr ile olsa idi, (kul) bir cismin teskinini murâd eyledikde Allah Teâlâ ol cismin tahrikini murâd eylese, bu iki murâd hâsıl oldu disek cem’-i nakizeyn lâzım gelir; hâsıl olmadı disek ref’i nakizeyn lâzım gelir.⁴² Birinin murâdı hâsıl oldu ancak disek tercih-i bilâ müreccih (tercih ettirici olmadan yapılan tercih) lâzım gelir. Zîra kudretullah ve kudret-i ‘abd bu maddûra nispet te’sirde müstakil olmada beraberdir. Ve delîl-i naklîleri budur ki Allah Teâlâ “*hâliku külli şey’in*” (her şeyin yaratıcısıdır, En’am 102) buyurmuştur. Ef’âl-i ‘ibâd dahî ‘şey’dir. Lâzım gelür ki ânın haliki Allah Teâlâ ola, ol ‘abdın sun’ı olamaya.

Biz ma’şer-i ehl-i sünnet cevap virürüz ki delîl-i aklîlerinden “kudretullah ile kudret-i ‘abd beraberdir” dedikleri müselleme değildir. Böyle olıcak (Allahın irâdesiyle ‘abdın irâdesi) ictima’ eyledikde murâdullah vâki’ olur, ‘abdın murâdı vaki’ olmaz. Ve delil-i naklîleri ehl-i sünnetin müsellemdir ki her şeyin hâliki Allah Teâlâdır. Lâkin ef’âl-i ihtiyâriyyede ‘abdın sun’ı ve kesbi vardır. Onun için bazı âyât-ı kerîmede ef’âl ‘abde nispet olunmuştur. “*Yektubûne’l-kitâbe bi’eydihim*” (kitabı kendi elleriyle yazıyorlar, Bakara 79) gibi, “*femen şâe fe’l-yü’mîn*” (dileyen iman etsin, Kehf 29) gibi. Bu nispet *halk* (yaratma) itibariyle değildir, belki *kesb* itibariyledir. Ve dahi bu Tâife-i cebriyyeye muaraza ideriz ki eğer ‘abd cemâdât gibi olsa fâide-i teklîf bâtıl olur; ve taatde medh ve sevâb ve ma’siyetde zemm ve ıkâb bâtıl olur. Zîra bu şeyler ef’âl-i ihtiyâriyyede olur, ıztırâriyyede olmaz. Bu taife(nin) “harekât-ı ‘abd ile harekât-ı cemâdiyi fark itmeziz” dedikleri mükâberedir. Zîra âkıl olan kimesne kendüden sâdır olan fi’l-i ihtiyârın kasd ve irâdesiyle olduğun cezm ider. Cû’ ve ‘ataş (açlık ve susuzluk) vaktinde ekl’e ve şürb’e (yemeye ve içmeye) ikdâmı ve sahîhu’l-a’zâdan (azaları sağlıklı olandan) kıyam talebi sahîh olup, muk’id

42 **Cem’-i nakizeyn:** Birbiriyle çelişen iki şeyin birarada bulunması demektir, aklen imkansızdır. Keza birbirine çelişik olan iki şeyin birlikte ortadan kalkması da (*ref’-i nakizeyn*) de imkansızdır. Kelamcılara göre hareket ile sükûn, soğuk ile sıcak gibi birbiriyle çelişik olan şeylerin birarada bulunması imkansız olduğu gibi her ikisinin birlikte ve aynı anda bir mahalli terketmesi de imkansızdır. Bir şey ya soğuktur ya sıcak, ya harekettir ya da sakin.

(yatalak) olandan kıyam talebi sahîh olmadığı gibi. Hımar, bir cedvel-i sağır (küçük su akıntısı) gördükde kasd idüb ol cedveli taфра ider (atlar). Eğer cedvel vâsi' olub taфра mümkün değil ise taфраyı kasd itmeyüb gayr-ı tarîke sülûk ider. **Ve bilcümle bu Cebriyyenin hayvan kadar idrâki olmamakla mezhepleri asla mültefet ve mu'teber değildir;** anlara meyl itmeden hazer gerekdir.

Fash- sâni mezheb-i Mu'tezile beyânındadır. Bu tâife dirler ki “‘abd, ef'âlinin hâlikidir”. Evâil, “‘abd ef'âlinin mûcididir” dirler idi. Ebû Ali Cübb-âi zuhura gelub “mûcid ile hâlik beyninde fark yokdur” deyu hâlik demeye cesaret ve hark-ı icma' eyledi (icmâya aykırı davrandı). Ve bu tâifenin dört delilleri vardır. Evvelki delilleri budur ki hareket-i mâşi' (yürüten) ihtiyârıyla olup hareket-i mürte'ış (titreyen) ıztırârıyla olduğu bedihîdir. İkinci delilleri: Eğer 'abd, ef'âlinin hâliki olmasa teklîf ve medh ve zemm ve sevâb ve 'ıkâb cümle bâtıl olur. Üçüncü delilleri: Eğer 'abd hâlik olmasa Allah Teâlâ hâlik olsa, Allah Teâlâ “kâim” (ayakta duran) ve “kâ'id” (oturan) ve “âkil” (yiyen) ve “şârib” (içen) olmak lâzım olur. Dördüncü delilleri: “*Fetebârekallahu ahse-nu'l-hâlikîn*” (yaratıcıların en güzeli olan Allah ne yücedir, Mü'minûn 14) “*ve iz tahluku mine'ttîn kehey'eti't-tayr*” (çamurdan kuş biçiminde (bir şeyi) yaratıyordun da...Maide 110). “Bu ayetler delalet ider ki Allah Teâlâ'dan gayrı hâlik var imiş” deyu dalâlete düşdüler.

Biz me'âsir-i ehl-i sünnet cevâb vîrürüz ki iki evvelki delilleri Cebriyyeye vâridir. Amma bizler ki maturidîyye (olub) kesb ve ihtiyârı isbât ideriz, mâşi' (yürüten)de kesb olub mürte'ışde (titreyende) olmadığını ikrar ideriz. Ve teklîf ve medh ve zemm cümle yerinde olup butlânı lâzım gelmez. Zîrâ teklîf, ihtiyâr-ı fi'le ve sarf-ı kudrete sebep olur. Allah Teâlâ dahî eğer mâni' yok ise evvel fi'li halk ider. Abd'dan bu ihtiyâr sebebiyle sâdır olan fi'l şari'in taleb itdügüne muvafık olursa taat olub sevâba alâmet olur; muhâlif olursa ma'siyet olub 'ıkâba alâmet olur. Bu cümlede 'abd'dan ihtiyâr kâfidir, te'sîr ve halk lâzım değildir. Böylece hıfz oluna.

Üçüncü delilleri cehl-i mahzdır. Zîra, “kâim” (ayakta duran), meselâ, kıyâm ile muttasıf olana dirler, kıyâmı halk idene dimezler. Sevâdı ve beyazı halk edene “esved” ve “ebyâz” dinmediği gibi. Emmâ dördüncü delilleri merd-ûddur ki anda halk, takdîr ve tasavvur manasınadır, yoksa 'ademden vücûda getirmek manasına değildir. Ve bundan sonra anlara muaraza ideriz ki eğer 'abd ef'âlinin hâliki olaydı ef'âlinin tafsiline âlim olurdu. Zîra bir nesneyi

halketmek ana vücûd virmekdir, vücûd virmek kasd-ı cüz'îye tevakkuf ider. Kasd-ı cüz'î dahî tasavvur-ı cüz'îye tevakkuf ider. Zîra kasd-ı cüz'î ilm-i küllîden sâdır olmaz. Lacerem bir nesneyi halkeylemek ilm-i tafsîlîyyeye tevakkuf eyler. Emmâ kesb-i kudret ve irâdeyi makdûr tarafına, makdûr cânibine sarf itmekdir, yoksa o makdûrun icâdında te'siri yokdur; felâ cerem kesbe ilm-i icmâlî kâfidir.

Eğer suâl olunursa ki 'abd ef'âlinde tafsîline âlimdir, lâkin ilmine ilmi (bildiğine dair bilgisi) yoktur. Cevab oldur ki ef'âlisten suâl vaktinde yine alim değildir. Ve eğer ma'lûm olaydı, ma'lûmdan suâl vaktinde ilmi yok demek muhâl olurdu. Bilcümle âlim olmadığı kat'îdir. Mesela bir kâtib tahrîk-i enâmîl ile tasvîr-i hurûf eylese enâmîlinden olan harekâta ve a'sâb 'adalâtta tefâsıl-ı harekâta âlim değildir; eğer halk olaydı âlim olurdu. "*Elâ ya'lemu men haleka*" (O yarattığını bilmez mi? Mülk 14) nazm-ı kerîmî delâlet ettiği gibi. Ve onlara muârazada "*va'llahu halekaküm vemâ ta'melûn*" (oysa sizi de yapmakta olduklarınızı da Allah yaratmıştır, Saffât 96) kavli-şerîfi kâfidir. Kelime-i "mâ" masdariyye olsun mevsûle olsun (farketmez). Masdariyye olsa masdarın izafeti istiğrak ifade eder, mevsûle olsa (elfâz-ı) umûmdan olmuş olur. Allah Teâlâ sizleri ve cemî' amellerinizi yahûd cemî' ma'mûllerinizi hal-keyledi demek olur. "Eğer müsned fi'li üzere müsned-i ileyhe takdîm olunursa hasr ifâde ider" kaidesine nazar itsek "sizleri ve amellerinizi halk itmek Allahu Teâlâya maksûrdur, gayri hiç bir kimsenin halkda alâkası yokdur demek olur. Mu'tezilenin kavilleri ayet-i kerîmede olan hasra muhâlif olmakla bâtil olur.

Hikaye olunur ki emîrû'l-mü'mînîn Hazreti Ali'nin (r.a.) huzurunda bir mu'tezilî "ben hayrı ve şerri icâd etmede müstakilim" dedi. Hazreti Ali dahî "icâda kudretin me'allah mıdır yoksa bidûnillah mıdır? Eğer 'kudretim icad itmede me'allahdır' dersen, Allah Teâlâ ile icatda şirket da'vâ itmiş olursun. Eğer bidûnillah müstakîl olmayı da'vâ idersen tanrılık da'vâ itmiş olursun" diye hatm-ı kelâm buyurdukda mu'tezilî cühûd olub cevap virmedi. Ve yine Câfer-i Sâdık hazretlerinden hikaye olunur ki bir mu'tezilîye Sure-i Fatihâyı kıraat ile emr idüb mu'tezilî dahî tilavet idüb, "*İyyake na'budu ve İyyâke nesta'in*" âyetine gelince Câfer Sâdık hazretleri buyurdular ki "sizler ki Mu'tezile tâifesi 'abd, ef'âlinin hâlikidir" dersiniz, niçin Allah Teâlâ'dan istiânnet idersiniz?" deyu cevap taleb etdiklerinde mu'tezilî mülzem olub cevâba iktidarı olmadı, elhamdû lillahi rabbi'l-âlemîn.

Bu tâife-i Mu'tezile dirler ki Allah Teâla îman ve sâir taati murâd ider emmâ küfr ve sâir meâsiyi murâd itmez . Eğer murâd itse, kâfir küfri ile ve âsî isyânî ile mûtî' olmak lâzım gelür. Ve bizler ol küfre ve ma'siyete râzı olmalıyız. Zîrâ kazâya rızâ vâcibdir. Allahu Teâlâ "*lâ yerzâ libâdihî'l-küfre*" (O, kulları için küfre rızâ göstermez, Zümer 7) buyurmuştur. Rızâ 'ayn-ı irâdedir. Küfre rızâsı olmayınca irâdesi dahi olmaz. Ve dirler ki "irâde emrin medlûlüdür, yâhûd lâzımıdır". Bu mezkûr dört adet delili îrad itdiler ki küfr ve sâir meâsî Allah Teâlâ'nın irâdesiyle olmaya.

Biz meâşir-i ehl-i sünnet cevap virürüz ki "kâfir küfrü ile mûtî' olmak lâzım gelür" dedikleri merdûddur ki taat "me'murun bih olan nesneyi tahsile" dirler, yoksa murâd olunanı tahsile dimezler. Ve "küfre râzı olmalıyız" dedikleri dahî merdûddur ki üzerimize lâzım olan Allah Teâlâ'nın kazâsına rızâdır, yoksa makzîye rızâ lâzım değildir. Küfr makzîdir, yoksa kazâ değildir; ve "rızâ 'ayn-ı irâdedir" dedikleri dahî merdûddur. Zîrâ rızâ, irâde ile terk-i i'tirâzın mecmû'udur. Bu mecmû' irâdeden ehassdır. Küfürden rızâyı selb itmek, irâdeyi selb itmeyi iktizâ itmez. Allah Teâlâ küfürden râzı değildir. Yânî irâde ile terk-i i'tirâz mecmû'u küfürde bulunmaz, belki irâde vardır, lâkin terk-i i'tirâz yoktur, belki i'tirâz vardır. Sâir şürûr ve meâsî dahî böyledir. Yânî cümlesi murâdullahtır, lâkin marzâ (Allah'ın razı olduğu şey) değildir. Zîrâ (Allah'ın) i'tirâz(ı) vardır. Emmâ "irâde emrin medlûlüdür ya da lâzımıdır" dedikleri bâtıldır ki irâde emirden ve emir irâdeden başka bulunur. İrâde emirden başka bulunduğu zâhirdir ki bir şeyi murâd ederiz, lâkin bir mâni' bulunmakla emr itmeyiz . Emmâ emrin irâdeden başka bulunduğu misâl-i meşhûrda olduğu gibidir. Ol misâl bir 'abdın mevlâsından sultana şikâyet idüb "beni çok darb ider" deyu arz-ı hal eylese, sultan dahî mevlâyı muâheze eyledikde i'tizâr idüb, (mevlâsı da) "sebeb-i darbım 'abd-ı mezbûrun kesret muhâlefetidir; kendüye emr ideyim muhâlefeti zâhir olsun" didik de ol 'abde huzurunda bir nesne ile emr ider. Lâkin ol emrin vücûda gelmesini murâd itmez ki i'tizârı tam ola. Bu meseleye binaen Mu'tezileden Amr b. Ubeyd'den hikaye olunur ki : Bir Mecûsî ile bir seffînede idik. Beni bir mertebe ilzâm itdi ki ömrümde öyle ilzâm olmamıştım . Bu mecûsiye dedim ki niçin İslâma gelmezsin? Mecûsî dedi ki Allah islâmımı murâd itmez, murâd itse İslâma gelürdüm. Ben dedim ki Allah Teâlâ islâmını murâd ider, lâkin Şeytan komaz. Mecûsî dedi ki, çünkü Allah Teâlâ murâd idüb Şeytân mâni oluyor, ben şerik-i ağleb ileyim, yani Şeytan

elinde muztarrım, beni niçun levm idersün? deyu beni ilzâm eyledi, cevab bulamadım . Hikaye olunur ki rüesây-ı Mu'tezîleden Kadı Abdu'l-Cebbar Hemedânî, vüzerâdan vezir Sâhib b. 'İbâd'ın meclisine gelip üstad Ebû İshak İsferâînî'yi ol meclisde gördükde "*sübhâne men tenezzehe ani'l-fahşâi*" dedi. Yâni şürûr ve meâsiyi Allah murâd itmez deyu üstada ta'rîz eyledi. Üstad dahî murâdına vâkıf olmakla 'ale'l-fevr "*sübhâne men lâ yecrî fî mülkihi illâ mâ yeşâe*" dedi. Yani "dünyada olan hayrât ve meâsi cümle murâdullahdır" deyu Kadı'yı reddeyledi. Kadı yine îade-i kelâm idüb "*e yürîdu rabbunâ en ya'sî*" didi. Yani, rabbimiz isyan olunmayı murâd ider mi? Üstâd dahî "*e feya'sî rabbunâ kahran ?*" deyüb reddeyledi. Yâni rabbimiz kimsede cebr ile ma'siyeti murâd idüb halk itmez, belki 'abd irâde-i cüz'iyyesini sarf ider, Allah Teâlâ dahî halk ider, cebr yoktur. Kadı yine îadey-i kelâm idüb "*e raeyte en mene-anî'l-hudâ ve kazâ alâ bi'r-rediyy ahsenu ileyye em esâu*" didi. Yâni, haber vir ki Allah Teâlâ benden îmanı men' eylese ve küfr ile üzerime kazâ eylese, ihsân mı etmiş olur, yoksa isâet (kötülük) mi? Yani "küfrü murâd etmek isâettir, Allah Teâlâ murâd itmez" dise gerek. Üstad dahî "*in mene'ake mâ leke fekad esâe ve in mene'a mâ lehu feyehtassu birahmetihi ma yeşâe*" deyüb reddetti. - Yani Allah Teâlâ senin şeyini senden men' iderse isâet etmiş olur. Kendi şeyini men' iderse isâet yokdur. Zîrâ Allah Teâlâ murâd ettiği kimseyi ehl-i hidâyetten ider rahmet ve ihsânı ile. Ve murâd ettiğini ehl-i dalâletden ider . Nitekim buyurmuştur: "*Yudillu men yeşâü ve yehdî men yeşâü*" (dilediğini sapdırır, dilediğini hidayete erdirir, Nahl 93). Bu cümle, 'abdın irâdesine tâbîdir. Allah Teâlâ cebr ile kimsenin dalâletini ve hidâyetini murâd itmez; belki Allah Teâlâ 'abdın ef'âl-i ihtiyâriyyesin murâd idüb, halk itmesiçün 'abdın irâde-i cüz'iyyesin şart-ı 'âdî kılmışdır, aslâ cebr yokdur. Kadı (Abdu'l-Cebbar) cevâba kâdir olmayub mülzem oldu.

Hikâye: Mu'tezîleden bir cemâat sell-i süyûf idüb (kılıçları sıyırıp) İmam Ebu Hanîfe'nin üzerine dâhil oldular. Dediler ki , "sen dersin ki Allah Teâlâ 'abdın küfrünü murâd ider, bundan sonra küfr üzere 'ıkâb ider. Çünkü murâd ider, 'ıkâb nice câiz olur, aklen kâbîhdir" deyu, "küfr ve sâir meâsi murâdullah değildir" deyu kendi mezheb-i bâtıllarını tervîce başladılar. İmâm-ı Hümmâm'ın ma'lûmları olıncak buyurdular ki, sizlere bir suâlîm var: Allah Teâlâ kâfirlerden küfrün sudûr ideceğini bilür miydi, bilmez miydi? "Bilürdi" diye cevap virdiler. İmam hazretleri "çünkü Allah Teâlâ bunlardan küfrü bilürdi,

Allah Teâlâ bildüğü gibi ilminin muhakkak olasını mı ister, yoksa ilminin cehl olmasını mı ister. Yani bunlardan küfr sâdır olmasını ezelde bilür ve ilmi(nin) cehl olması muhâldir. Böyle olıncak kâfirlerin küfrünü yine kendi irâde-i cüz-’iyyesiyle murâd ider ve halk ider ki hatta ezelde ilmüne muvafık olub ilmi muhakkak ola. Ve eğer kâfirin küfrünü murâd itmese ve yaratmasa ilmi cehle mübeddel olmak lâzım gelür” deyüb ol tâife-i Mu’tezile İmam hazretlerinin kelâmının sahîh olduğunu bildiler ve cümlesi i’tizâlden tevbekâr oldular. Ve’l-hamdü lillahi rabbi’l-âlemîn.

Suâl: “‘Abd, ef’âlinin hâlikidir” demekle Mu’tezileye müşrik olmak lâzım gelmez mi? İsrâk; ulûhiyetde şerîk isbât itmekdir, mecûsiler gibi; yâhûd istihkâk-ı ibadetde şerîk isbât itmekdir, putlara tapanlar gibi. Mu’tezile böyle şerîk isbât itmezler, belki “‘abdın halkı Allah Teâlâ’nın halkı (yaratması) gibidir” dizezler. Zîrâ “‘abd halk itmede esbâb ve âlâta muhtaçtır ki ol esbâb ve âlâtı Allah Teâlâ halk ider, ikdâr ve temkîn Allah Teâlâdandır” dirler. Bu sebebden müşrik değillerdir. Lâkin ulemây-ı Mâverâünnehr bunları tadrîlde (sapıklıkla suçlamakta) mübâlağa ve ifrât idüb, “anlar mecûsiden eşerrdir, zîrâ mecûsî şerîk-i vâhid isbât ider, bunlar ise şürekây-ı bî-nihaye isbât iderler” dediler. Lâkin İnsaf budur ki mecûsî bir şerîk isbât eder, emmâ müstakıl şerîk dirler; mu’tezile aded-i ‘ibâd mikdârı şürekâ isbât ider, emmâ “cümlesi Allah Teâlâya muhtaçtır” dirler. Böyle olıcak, mu’tezile ehven mecûsî eşedd olmuş olur. Ulemây-ı Meveraünnehrin kelâmları kıyas-ı şî’rîdir, nesne ifâde itmez; lâkin murâdları tafsîlde mübâlağadır, hakikat(te) müşrik demek değildir. Ehl-i kibleyi ikfar etmemek âdet-i Ehl-i Sünnettendir. Böylece hıfzoluna.

Suâl: Mu’tezile sual iderse ki kâfirin küfrü ve fâsıkın fıskı çünki murâdulahdır, kâfir küfründe fâsık fıskında mecbur olmak lâzım gelür. Böyle olıcak kâfire imanla emr ve fâsıkâ tâat ile emr nice sahîh olur? Cevâb : Ehl-i Sünnet tarafından cevap oldur ki, Allah Teâlâ bunlardan küfrü ve fıskı murâd itdi. Emmâ kendülerinin irâde ve ihtiyârlarıyla murâd itdi. Cebr lâzım gelmez. Nitekim Allah Teâlâ bunların küfrü ve fıskı iman ve taat üzerine tercih ideceklerini ezelde bilüb ve bilmesinde cebr lâzım gelmedi. Zîrâ ilim ma’lûma tâbîdir ve teklîf-i muhâl lâzım gelmez. Zîrâ irâde ve ihtiyârları zıddına yani vücûd ile ‘ademe taalluk etmeye kâbil idi. Sû-i ihtiyârlarıyla küfür ve fıskı tercih idüb, imana ve tâate irâdelerini ta’lîk etmeyi zâyî’ itdiler, ‘ıkâba müstehak

oldular. Tâife-i mu'tezile dirler ki Allah Teâla kâfirin iman ve fâsıkın taatini murâd ider, kâfirin küfrünü ve fâsıkın fışkını murâd itmez. Za'm iderler ki kabih olan nesneyi murâd itmek kabîhdir, halketmesi kabîh olduğu gibi. Biz meâşir-i ehl-i sünnet diriz ki kabîh, kabîhi kesb itmekde kabîh ile muttasıf olmaktır. Yoksa irâde-i cüz'ıyyeye teb'an murâd idüb ve halkeylemek kabîh değildir. Kâfir imanı murâd itmedi ve Allah Teâla dahî murâd itmedi. Ve keza-lik fâsık taati murâd itmedi ki Allah Teâlâ dahî murâd eyleye. Ef'âl-i ihtiyâriyyeyi murâd ve halk itmesinde 'abdın irâdesi şart-ı âdîdir. Dünyada şûrûr ve meâsî iman ve taatden çokdur. Böyle olıcak ef'âl-i 'ibâdın çoğu hilâf-ı murâdullah olmak lâzım gelür. (Mu'tezile), kâfirden iman ve fâsıktan taat murâdullahdır dirler . Biz deriz ki eğer murâdullah olan nesne vücûda gelmese murâd irâdetullahdan tahallûf eylemek lâzım gelür. Eğer derlerse ki bu irâde, irâde-i cebr değildir, belki irâde-i râğbetdir , nakz (çelişki) lâzım gelmez. (Biz de) deriz ki irâde-i râğbet vücûda gelmeyüb , 'abdın irâdesi vücûd bulunca mağlûbiyetde kâfi değil midir? Buna reîs-i karye (köy muhtarı) râzî değildir, değil ki emir ve vâli husûsan Allah Teâla ganiyy kebîr müteâlidir. Bircümle Mu'tezilenin i'tikadlarına gelen zararı nıtâk beyân-ı ihâtadan kasırdır. fe neûzu bi'l-llahi Teâla minhü.

Fasl-ı sâlis, üstad Ebû İshak İsferâyini mezhebidir ki ef'âl-i 'ibâd mecmu'-u kudreteyn ile hâsıdır. Yani iki kudret asl-ı fi'lide te'sîr etmek üzere bu mezhebde nazar vardır. Eğer murâdı "'abdın kudreti müstakil bi't-te'sîr değildir, kudretullah zamm olundukda (eklendiğinde) müstakil bi't-te'sîr olur kudretullahın iânesi ile" demek ise yine hakka garibdir. Ve eğer murâdı "kudretullah ile kudret-i 'abd, her biri te'sîr itmede müstekildir" demek ise bâtıldır ki kudreteyn-i müstakilleyn maktûr-ı vâhid üzere tevârüd itmek muhâldir.

Fasl-ı râbi', mezheb-i ebi Bekir Bakıllânî Mâlikî beyânındadır. Allah Teâla'nın kudreti asl-ı fi'le müteallıktır. 'Abdın kudreti fi'lin vafına müteallıktır. Ol vasf 'abdın fi'lî taat olması ya ma'siyet olmasıdır. Latm-ı yetimde (yetimin dövülmesi) olan gibi. Latm'ın zâtı Allah Teâlâ'nın kudreti ile. Emmâ taat olması -latmdan murâd te'dib ise-, yahûd ma'siyet olması- latmdan murâd îza ise- 'abdın kudreti ile. Zâhir budur ki Kadî (Bakıllânî) nın murâdı "'abdın kudret-i halk-ı taatde ve halk-ı ma'siyetde müstakildir" demek olmaya, yoksa Mu'tezileye lâzım gelen mahzûr ana da lâzım gelür. Belki murâdı "'abdın kudretinin ol vasıfda medhali vardır, ol vasıf da 'abde göre ya taatdir yahûd

ma'siyetdir" dimer. Ve lâkin bu mezheb mahzurdan kurtulmaz. Zîrâ bu sıfât-ı umûr-i i'tibariyyedir, 'abdın fi'line lâzımdır; emrullah'a muvafık olmakla taat, muhâlif olmakla ma'siyet dinür. "Bu vasf 'abdın kudretinin âsârıdır" dimenin hiç vechi yokdur.

Fasl-ı hâmis mezheb-i felâsife beyânındadır. Anlar dirler ki Allah Teâla abd'da kudret ve irâde sıfatların îcab (icâd?) ider. Sonra 'abdda bulunan kudret ve irâdet makdûrun vücûdunu icâb (icâd?) ider. Lâkin felâsifenin bu mezhebi zâhir kelâmıdır, tahkîk mezhepleri değildir. Zîra tahkîk budur ki cemî' havâdisin fâili Allah Teâlâdır. Ve zâhir kelâmıdır olan vesâit şürût ve âlât kabilindendir. Zira cümle müttefiktir ki cemî'-i eşya Allah Teâlâ'dan sâdır olur, ve "cemî'-i mevcûd ve mevâdd mutlakân ânın ma'lumudur"dirler. Eflâtundan menkuldur ki bu âlem kürredir ve arz merkezdir, eflâk kusîy (yay) dir ve havâdis sihâm (ok) ve beden-i insan hedefdir, Allah Teâlâ ancak râmî (ok atıcı)dir. Böyle olıncak meferr (kaçılacak yer) gangî (hangi) mekandır? Yanî, "kazâ ve kadêrden meferr yokdur" demişdir. Bu kelâm delalet eder ki Allah Teâlâ'dan gayri hâlik yokdur. Hazreti Ali (ra) Eflatun'un "*fe'eyne'l-meferr*" kelâmını işitdikde "*Allah Teâlâ hüve'l-meferr*" buyurmuşlar. Yanî Eflatun'un murâdı(nın) dahî bu olduğunu keşf buyurmuşlardır.

Fasl-ı sâdis mezheb-i İmamü'l-Haremeyn (el-Cüveynî) dir ki sâhib-i *Mevâkıf* (Adudiddin İcî) "İmamü'l-Haremeyn'in mezhebi felâsifenin mezhebi zâhirleri gibidir" didi. Lâkin şârih-i *Makâsıd*, (Taftazânî) "İmamü'l-Haremeyn *İrşâd* ismiyle müsemma kitabında sâhib-i *Mevâkıf*'ın hilafını tasrîh itmişdir" deyu sâhib-i *Mevâkıf*'ı tahtie etmişdir. Kitâb-ı *İrşâd*'da dir ki "hâlik-i eşya Allah Teâlâ'dır, andan gayri hâlik yokdur; ve havâdisin küllîsi Allah Teâlâ'nın kudreti ile hâdis olmuşdur. Kudret-i 'abd'a müteallik olan eşya ile olmayanın farkı yokdur." Kelâm-ı *İrşâd* tamam oldı. Böyle olıncak İmamü'l-Haremeyn mezhebi de Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatdandır. Ve İmam Gazalî hazretlerinin anınla iftîhâr itdiği esâtizesindendir, sû-i zandan hazer gerekdir.

Fasl-ı sâbi' mezheb-i Eş'ari beyânındadır ki cebr-i mütavassıta kaildir. Bu mezheb ashâbı dir ki ef'âl-i 'ibâd kendi ihtiyârlarıyla, ıztırarıyla değildir. Lâkin 'ibâdın ihtiyârı Allah Teâlâ'dan cebr iledir, yani "'ibâd ef'âlinde muhtarlardır; lâkin ihtiyâr ve irâdelerinde muhtarlırdır" dirler. Bu mezhebe göre şeytân-ı la'ın vesvese idüb dirse ki "a'mâl-i sâliha ve ana sa'y ve kasd mukadder ise elbette hâsıl olur ve mukadder değilse a'mâlin vücûdu muhâldir

, insan amelde ve terkde mecburdur, kıl-u kâl fâide itmez” deyü vesvese ile bu mezheb erbâbı nice cevap virür? Eğer def’i vesvesede dirlerse “irâde-i cüz’iyyede mecburuz, emmâ irâdeyi amel cânibine sarf itmede muhtârız” fâide virmez. Zira ihtiyâr ve irâdede ıztırâr ef’âl-ü a’mâlde ıztırârı iktizâ ider. Zira irâde-i cüz’iyye dimezler. Ancak ol amel cüz’iyyeye müteallık olduğundandır. Böyle olıcak irâdede ıztırâr elbetde amelde ıztırârı iktizâ ider; vesvesey-i şeytana cevap müyesser olmaz. Ve bu mezheb sahâbe, tâbi’in ve selef-i sâlihînin kavillerine de muhâlifdir. Bunlar “cebr ve tefvîz yokdur” deyüb “ve lâkin emr beyne emreyndir” didiler. Yanî “fi’l-i ‘abd ancak halkullah iledir, ‘abdın kesb ve ihtiyârda sun’ı yokdur disek” cebr lâzım gelür. Ve eğer “fi’l, ‘abdın kendi ihtiyârıyadır Allah Teâla’nın halkda medhali yokdur” disek tefvîz ve kader lâzım gelür ve mezheb Mu’tezile mezhebi olur didiler. **İmdi hak ve savab Ebu Mansur’Maturidî mezhebidir ki irâdede ve amelde muhtarız, cebr yokdur, nâtıkasıyla hall-i işkâl eylemiştir.**

Fasl-ı sâmin mezheb-i şeyh İmamü’l-Hüdâ Ebû Mansur el-Mâturidî beyânındadır ki mezheb ashâb ve tâbi’in ve mezheb-i İmam Ebû Hanîfedir. Bunlar dirler ki Allah Teâla ef’âl-i ‘ibâdın hâlikidir ve cemi’i-i mevcûdâtın hâliki oldur, andan gayri hâlik yokdur. Lâkin ‘ibâd için ihtiyârât-ı cüz’iyye ve irâdât-ı kalbiyye vardır ki taate ve meâsiye taalluk etmeye kâbiledir. Ve bu irâdât-ı cüz’iyyenin hariçde vücûdu yokdur ki halk ve icâda muhtac ola. Zîra halk, ma’dûmu icâd itmeye dirler. Bir nesne ki mevcûd olmaya, mahlûk dahî değildir. Ol irâdeyi cüz’iyyeyi murâd iden hâliki olmak lâzım gelmez. Allah Teâla ‘abd’dan bu irâdeyi cüz’iyyeyi, ‘abd’ın ef’âl-i ihtiyâriyyesini halk ve icad itmeye şart-ı âdî kılmıştır. Ef’âl-i ‘ibâd(ın), Allah Teâla’nın ilmi, irâdesi ve takdîri ve Levh-i Mahfûzda ketbi (yazması) ile olması, ef’âlin ‘abd’dan sudurunun cebr ile olmasını iktizâ itmez. Bircümle, Allah Teâla ‘abd’ın fi’lini hâlikdir ve ‘abd kâsibdir. Tahkîki budur ki, ‘abd’ın kudretini ve irâdesini fi’l cânibine sarf itmeye kesb dirler. Bu sarf akebinde Allah Teâla’nın fi’li icâd itmesine halk dirler. Makdûr-ı vâhid iki kudret tahtına dahildir, lâkin cihetleri muhtelifdir. Fi’l, makdûrullahdır icâd cihetiyle, makdûr-ı ‘abd’dır kesb cihetiyle. Bazıları fark idüb dirler ki kesb âlet ile vâkidir, halk âlet ile değildir; ve kesb mahall-i kudrette vâkî (iken), halk mahall-i kudrette vâkî değildir ve kesb ile kâdir münferid olamaz, emmâ halk ile kâdir münferid olur. Lâkin ‘abd’ın sarf-ı kudret itmesine kesb didikleri Allah Teâla fiili halk idersedir, eğer halk

itmezse kesb dinmez. Kesb zâten (zât olarak) halk üzere mukaddemdir, emmâ vasfen muahhardır.

Eğer suâl olunursa ki irâde-i cüz'iyeye zıddına yani vücûd ve 'ademe nisbeti beraberdır. Bu sûretde irâde dahî irâde ister(ki bundan) teselsül lâzım gelir. Cevâb budur ki; irâde bir sıfatdır ki ehad-ı zıddına taalluku zât-ı mahsûsındandır; sıfat-ı uhrâya hâcet yoktur. Yani ehad-ı zıddını tercih irâdenin şânındandır.

Eğer suâl olunursa ki irâdenin taalluku zatından olıcak, taalluk eylediği cânib vâcib olup, cânib-i âhar mümteni' olur, 'abd'dan ihtiyârın meslûb olmak (kuldân çekip alınması) lâzım gelür. Cevâb budur ki, şey'in irâde ile vücûbu irâdenin ve ihtiyârın varlığını tahkik ider, yoksa yoksa ihtiyâra münafi değildir.

Eğer suâl olunursa ki, 'abd'dan sâdır olan fiile Allah Teâla'nın ilmi ve irâdesi olur. Böyle olıcak, 'abd'da ol fi'le müteallık ihtiyâr ve irâde müyesser olmaz. Cevab budur ki, Allah Teâla'nın ilmi ve irâdesi, 'abd'ın ol fi'li ihtiyâr ve irâdesiyle işlemesine ya terk itmesine tâbîdir. Yani 'abd'ın, ihtiyârıyla işlemesine ya terk itmesini Allah Teâla bilür ve murâd ider. Cebr lâzım gelmez. Ne'am, cebr lâzım gelürdi eğer ilmullah ve irâdetullah 'abd'ın ihtiyârına sebep ve illiyyet ile mukaddem olaydı. Halbuki böyle değildir. Belki ilim ma'lûma tâbîdir ve andan müsebbebdır. Zîra ilm-i şeyin *ilmi mâ hüve aleyhi* inkişâfına dirler. Ve emmâ irâdetullah, ilmullahı tâbîdir ve ilim ma'lûma tâbîdir ki ma'l-ûm, 'abd'den ihtiyâr ile sâdır olan fi'ldir ki ol fi'l dahî 'abd'ın ihtiyârına tâbîidir. İşte bu sûretde, irâdetullah fi'li mûcib olup, cebr lâzım gelmez.

İmâm Eş'arî tarafından suâl olunursa ki 'abd'ın ihtiyârı Allah Teâla'dan halk ile olmayub 'abd'dan sâdır olsa, ol ihtiyâr için bir ihtiyâr dahî lâzım olup, devr ve teselsül lâzım gelür. Cevab oldur ki, bu kelâm bi'aynihi Allah Teâla'nın ihtiyârında cârîdir. Buna cevap virürlerse suâllerine cevap olur, cevap virmezlerse sualleri vârid değildir. Me'a hâzâ cevap virürüz ki, eğer kasd ve ihtiyâr olunan şey savm ve salât gibi olursa elbetde kendüden evvel bir ihtiyâr ve irâde gerekdir. Emmâ zımnın ihtiyâr olunan şey olursa, kasden muhtar olan, mesela savmın zımnında ihtiyâr gibi, ol zımnın muhtâr olan ihtiyâr kendinden sâbık ihtiyâr istemez; belki kasden muhtar olan savm ihtiyârı, ana tâbî olan ihtiyârı dahî teb'an ihtiyârdır. Me'a hâzâ cevap virürüz ki fâil-i muhtârda "*tercîh bilâ müreccih*" câizdir; câiz olmayan "*tereccüh bilâ müreccih*" dir. Böyle olıcak, fâil-i muhtârın irâdesi müreccih yok iken bir şeye taalluk itmek câizdir.

Sebu'dan hârib olan (aslandan kaçan) kimesnenin önüne her cihetten birbirine münâsib ve müsâvî iki tarîk gelse birine sülûk eylediği gibi ve ataşân (susuz) olan kimesneye her cihetden müsâvî , tatlu su ile dolmuş iki bardak arz olursa birini ihtiyâr itdiği gibi. Bu mezhebe göre Şeytanın vesvese-i ma'hûdesine cevab vermek müyeser olur. Zira amelde ve terkde mecburuz deyu vesvese etmiş idi. 'Abd irâdesinde ve ef'âlinde mecbûr olunca 'abd'a lâzım olan irâdesin taat canibine sarf idüb Allah Teâla'ya takarrüb tahsil itmek gerek. "Taate sevâb ve cennet va'd itmiştir, va'dinde sâdiktır. Müttekileri füccâr gibi görmeyeceği kat'idir" deyu(cek) Şeytân-ı la'in hâib ve hâsir olur. Ve'l-hamdü lillahi rabbi'l-âlemîn.

Ma'lûm ola ki Allah Teâla'nın "*ve mâ teşâüne illâ en yeşâellah*" (Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz, Dehr 30) kavlı şerîfinin zahir manası "ey kullar siz istikâmeti murâd itmezsiniz meğer Allah Teâla istikâmetinizi murâd eyleye." Bu cihetle 'abd'ın irâdesi Allah Teâla'nın irâdesine müteallık oldu. Cebr zâhir oldu demek olur. Lâkin bu mana tarikat-i Eş'ariyye üzerinedir. Maturidiyye böyle mana virür ki "ey kullar, sizler istikâmetinizi murâd idüb vücûda getüremezsiniz, meğer Allah Teâla ol istikâmeti murâd eyleye ve halk eyleye; ol vakitte istikâmet vücûda gelür, yoksa mücerred 'abd irâde-i istikâmet etmeye, Allah Teâla irâde-i istikâmet itmedikçe istikâmete vücûd viremez. Lâkin Allah Teâla 'abd'da istikâmet murâd idüb ve halk eylese istikâmet vücûd bulur, 'abd murâd itmese dahî. Bu surette 'abd'ın istikâmetinde minnet Allah Teâla'nındır, 'abd'ın minnet itmeye mecâli yoktur. Ve lâkin bu tecvîz bi'tarîki'l-akıldır. Emmâ bi'tarîki cera'l-âde, elbetde irâde-i 'abd sâbık gerekdir ki, Allah Teâla ol murâd olunan nesneyi murâd idüb halk eyleye." (Ayete Maturidîler tarafından verilen) bu manaya göre asla şâibe-i cebr yoktur.

Ma'lûm ola ki cebr suâlini def' için âyet-i kerîmeye ma'nây-ı âhar virürüz ki "*illâ en yeşâellah*" da olan meşîetin mef'ûlü 'abd değildir, Eş'arî dediği gibi, hattâ cebr lâzım gele. Belki meşîet-i 'abd'ın mukaddimesi olan tasavvur ve tasavvurdan münba'is olan şevkdir. Âyet-i kerime'nin ma'nâsı budur ki "ey kullar siz istikâmeti murâd itmezsiniz, meğer Allah Teâla sizin irâdenizin mukaddimesi olan tasavvur ve şevki murâd eyleyüb halk eyleye. Ol vakitte istikâmetiniz(in) vücûda gelmesi mümkün olur. Zîrâ Allah Teâla 'abd'da şevk yaratmakdan, 'abd(e) irâdesini sarf iktizâ eylemez. Belki şevk bâkî iken bir mâni' men' eyleyüb irâdesin 'abd terk itmek mümkün olur. Tafsîl-i kelâm budur ki her

fi'l-i ihtiyârîde dört nesne gerekdir. Evvelan ol fi'l-i ihtiyârîyi bir vech-i mülâyim ile tasavvur itmek gerekdir. Bu tasavvur-ı cüz'îdir; zîra bu tasavvurdan şevk-i cüz'î münba'is olacaktır. Tasavvur-ı küllîden şevk-i cüz'î (nin) münba'is olmadığı makamında mukarrerdir. Ve tasavvur-ı cüz'î insan kibelinden değildir; zîrâ ihtiyârsız dahî vâkî olur. Sâniyen ol tasavvur-ı cüz'îden şevk-i cüz'î münba'is olmalıdır. Bu şevk dahî Allah Teâla'dandır. Ve bu şevk ziyâde ve noksana kâbil-dir. Eğer ol fi'l-i ihtiyârîyi vech-i mülâyim ile tasavvur idüb, ol vech-i mülâyim üzere mülâhazada devâm iderse şevke kemâl gelür; ve eğer vech-i mülâyimden i'râz iderse, yahud vech-i mezkûr üzere devâm mülâhaza itmezse şevke za'f târî olur. Sâlisen ol fi'l-i ihtiyârîyi irâde ve kasd gerekdir. Râbi'an tahrîk-i a'zâ gerekdir. Beşinci mertebede ol fi'li ihtiyârî Allah Teâla'nın âdetine binâen halk ve icâdı ile vücûd bulur, abd'dan te'sir yokdur. Ne istiklâl tarîkiyle ve ne iştirâk tarîkiyle, ne asl-ı fi'lide, ne vafında 'abd'dan kesb ve ihtiyârın medhali vardır, cebr dahi lâzım gelmez. Mezhebimiz, ki mezheb-i hakdır, bu tasvir üzere mukarrerdir. Böylece zabt ve hıfz oluna.

Bundan sonra ma'lûm ola ki ol şevk, ki Allah Teâla'nın halk ve icâdı iledir, irâde-i cüz'îyyenin aynı değildir, hatta irâde-i cüz'îyye dahî mahlûk olub cebr lâzım gele. Belki irâde ne mevcûd ve ne ma'dûmdur, ahvâl kabilindendir. Kudret-i 'abd maddûr cânibine sarf olunmadan ibârettdir. Ve inkârı muhâldir ki şevkimiz var iken irâdemizi sarf itmek olur. Ya kesel (tembel-lik)mâni', ya hayâ râdi' (engelleyici), ya riyâ kâmi' (vazgeçirici) bulunmakla irâdemizi sarf itmemiş oluruz. Kah olur ki irâde bulunur da şevk bulunmaz. Mesela bir fi'li ihtiyârîyi ber vech-i gayr-i mülâyim ile tasavvur idüb, ol fi'lden nefret hâsıl olmuşken bir garaz sebebiyle ol fi'le ikdâm ideriz, şevkimiz ma'dûm ve belki nefret var iken irâdemizi sarf itmiş oluruz. Velhâsıl şevk irâdeden ve irâde şevkden başka bulunmak mümkün olıcak, şevk irâdenin aynı olmak mutasevver değildir. Kezâlik, nefret terk-i filin aynı değildir; zîra ma'lûm oldu ki nefret bulunur, terk-i fi'l bulunmaz, belki nefret fi'l ile cem' olur ve terk-i fi'l bulunur, nefret bulunmaz, şevk ile terk-i fi'l cem' olduğu gibi.

Ve ma'lûm ola ki her fi'l-i ihtiyârîde dört nesne lâzımdır denildi: tasavvur, şevk, irâde, tahrîk-i a'zâ, beşinci mertebede Allah Teâla ol fi'li bi tarîki'l-âde halk ider. Bu dört nesneden evvelki tasavvurdur. İnsan ânı terketmeye kâdirdir, tasavvurdan i'râz idüb gayr-ı şeye iştigâl etmekle. İkinci şevkdir. Ol

şevk münba'is olmuşken vech-i gayr-ı mülâyim ile tasavvur idüb, şevk-i izâle belki nefreti tahsil mümkündür. Üçüncü irâdedir. Ânın terki li'mâni' (bir manî'den dolayı terki) mümkün olduğu zahirdir. İrâde terk olunca tahrîk-i a'zâ dahî metrûk olur. Lâkin bu dört nesne mecmû' bulundukda, Allah Teâla (için) ol fi'l-i ihtiyârîyi halk itmemek olur mu? Olur, zîrâ Allah Teâla'nın halk itmesi mâni' olmamak ile meşrûtdur. Ânın için, Allah Teâla yaratmadıkça 'abd'ın sarf-ı kudretine 'kesb' dinmedi . Allah Teâla'nın 'abdın fiilini halk itmesi, 'abd'ın irâdesinden sonra, sâir âdiyyâtın esbâbı üzere terettübü kâbilindendir, mâni' olmamak şartdır. Ve'l-hâsıl 'abd, kudretini makdûr cânibine sarf akebinde Allah Teâla ol makdûru halk ider. Dedğimiz ta'kib-i zamânî değildir, belki ta'kib-i zâtîdir. Zira Ehl-i Sünnet ininde kudret, *me'al-fi'ldir*, *kable'l-fi'l* değildir (fiil ile beraberdir, fiilden önce değildir). Bazı kere "kudret kable'l-fi'ldir" dirler. Andan murâd, selâmet-i âlât ve esbâb manâsınadır, Allah Teâla'nın teklifine medâr olan kudretdir. Hakikat kudret, ki istitâat dirler, elbette mea'l-fiildir. Mes'ele-i sâbıkda ma'lûm oldu ki ehl-i hakka göre, mübâşeret-i esbâb ile olan ef'âl-i ihtiyârîyye, 'abd'ın kesbiyle ve Allah Teâla'nın halkı ve îcâdı ile. Tâhkiki budur ki 'abdın sarf-ı kudret ve mübâşeret-i esbâb itmesi kesbidir ve 'abd'a mahsûsdur ve Allah Teâla'nın îcâdı halkdır ve Allah Teâla'-ya mahsûsdur.

Lâkin fiil kelimesi âmmdır (umûmîdir), kâh Allah Teâla'ya nisbet olunur. "*Va'llahu halekaküm vemâ ta'melûn*" (oysa sizi de yapmakta olduklarınızı da Allah yaratmıştır, Saffât 96)' de olan gibi. Ve kâh 'abd'e nisbet olunur. "*Yek-tubûne'l-kitabe bi'eydihim*" (kitabı kendi elleriyle yazıp..., Bakara 79) gibi . Bundan ma'lûm olur ki Allah Teâla 'abd'a teklif idüb "*akîmü's-salâte ve âtû'z-zekâte*" gibi emr eylese, murâd budur ki "ey 'ibâd sizler ikâmet-i salâte ve îtâ-i zekâta sarf-ı kudret idiniz, akabinde biz halk idelim" demek olur. Nehy ile teklîf dahî böyledir. Nitekim "*velâ takrebu'z-zinâ*" buyurub zinadan nehyetmek gibi. Yani, "ey kullar, sizler sarf-ı kudret idüb zinâdan keff-ü imtinâ'ı kesb idiniz, biz akebinde imtinâ' fi'lini halk ideriz" demek olur. Zîra keff-ü imtinâ' ef'âl kabilindendir, 'adem-i mahz değildir. Esbâb-ı ma'siyet hâzır olub, 'abd'a ikdâm itmek müyesser iken Allah Teâla'dan havf idüb kendüyü ma'siyetden sakınmak "keff-ü imtinâ' olmakla elbetde fiil kabilinden olur ve sevâba nâil olur. Emmâ esbâb bulunmayub ma'siyet vücûda gelmese ana "adem-i mahz" (saf yokluk)dirler, keff -ü imtinâ' dimezler. Anda sevâb olmaz. A'mâ

olan kimesne vech-i cemîle nazar itmemeyle sevâba nail olmaz ve ‘anîn (iktidarsız) olan zinâ itmediğinden sevâba vasıl olmaz. Zîra ‘adem-i mahzûr. Ef’âl-i ihtiyâriyyeden değildir, belki ıztırâriyyededir. ıztırârî olan eşyada ne sevâb ve ne ‘ıkâb olur. Hâlet-i mahmasada(ölecek dercede açlık ve susuzluk halinde) ekl-i meyt ve şûrb-i hamr itmek gibi.

Bazı ef’âl vardır ki mübâşeret ile değil belki tevlîd tarîkiyledir. Bir kimesneyi darb itdikde anda hâsıl olan vec’ (acı) ve elem gibi ve kesr-i züccac itdikde akebinde bulunan inkisâr gibi, ve katl akebinde bulunan mevt gibi. Bu hâsıl olan elem, inkisâr ve mevt müvâledâtıdır. Bunlar Mu’tezile indinde ‘abd’ dandır. Zîra “‘abd’ın fiili iki türdür. Biri mübâşeret ile, hareket-i yed, darb ve kesr gibi ve katl gibi. Ve biri tevlîd ile, ki mübâşeret ile olan fi’lden tevellüd ider, ikisi dahî ‘abd’ın halkı ile, Allah Teâla’nın halkı ile değildir” dirler ki bâtuldir. Emmâ Ehl-i Sünnet indinde, cümlesi Allah Teâlanın halkı ile, ‘Abdın halkda alâkası ve medhali yoktur. Lâkin kesb ile midir, değil midir? Mübâşeret ile olan ef’âl, darb ve kesr gibi, ‘abd’ın kesbiyledir. Emmâ müvelledât, elem ve inkisâr gibi, kesb ile değildir. Zîra ol müvelledât mahall-i kudret olan ‘abd ile kâim değildir. Ânın içün ‘abd, ânı terke kâdir olmaz. Ef’âl-i ihtiyâriyyeden olaydı, terke kâdir olurdu. Meselâ abd’dan kesr-i züccâc bulundukda, inkisârı terk itmeye kâdir değildir. Ve kezâlik darb bulundukda husûl-i elemi terke kâdir değildir. Katl bulundukda husûl-i mevte terke kâdir olmadığı gibi. Emmâ kesr ve katl ve darb umur-i ihtiyâriyyeden olmakla terk itmeye kâdirdir. Böylece hıfzoluna.

Mes’ele: Ef’âl-i ‘ibâdin küllisi, gerek taat ve gerek meâsî Hakk Teâla’nın irâdesiyle ve kazâsıyla ve Levh-i Mahfûzda takdidiyledir. Lâkin taat olan ef’âl ki dünyada zemm ve âhirette ‘ıkâb sebep olmayandır, Allah Teâla’nın emir, rızâ ve muhabbetiyledir. Emmâ meâsî olan ef’âl ki , dünyada zemm ve âhirette ‘ıkâba sebep olan ef’âldir, Allah Teâla’nın emriyle ve muhabbetiyle ve rızâsıyla değildir. Zirâ, muhabbetullah “irâde-i sevâb” a dirler, ve rızâullah, “terk-i i’tirâz” manâsındır. Ma’siyette muhabbetullah yoktur. Ana sevâb virmek murâd itmez; rızâullah dahî yoktur, ana i’tirâz ider.

Mes’ele : Ma’lûm ola ki taat ve ibâdetin cümlesi hasendir ve meâsinin cümlesi kabîhdir. Lâkin husn ve kubh, üç manâya gelir. Evvelki manâsı sıfat-ı kemâl ve sıfat-ı noksandır ki “ilm hasen, cehl kabîhdir” denildiği gibi. İkinci manâları, garaza-i mülâyim ve garaza-i münâfirdir ki, “her şey ki garaza-i

mülâyim ola hasendir ve her şey ki garaza-i münâfir ola kabîhdir” denildiği gibi. İkinci manâdan kâhice öyle tabir olunur ki “hasen şol fiildir ki kendüde maslahat ola ve kabîh ol fi’ldir ki kendüde mefsedet ola. Üçüncü manâları, hasen oldur ki medh ve sevâba müteallık ola ve kabîh oldur ki zemm ve ‘ıkâba müteallık ola. Husn ve kubh için, iki evvelki manâları ittifakan aklîdir. Emmâ üçüncü manâ Eş’arî indinde şer’îdir. Zîra mezheb-i mezkûr eshabı “ef’âlin cümlesi şer’i şerîfin vürûdundan evvel müsâvîdir; ne medh ve ne zemm ve ne sevâb ve ‘ıkâb , (bunlardan) aslâ birisi ef’âl zâtında muktezî değildir. Belki şârî’ bazı ef’âlullahı emr eyledi, ol ef’âl hasen oldu ve bazı ef’âlden nehy eyledi, ol ef’âl kabîh oldu.

Ve emmâ Maturidiyye ve Mu’tezile indinde üçüncü manâ dahî aklîdir. Zîrâ şer’i şerîf gelmezden evvel eğer ol fiilin zâtında cihet-i muhsinesi var ise fâili medh ve sevâba lâıık olur, ve eğer cihet-i mukbihası var ise fâili zemm ve ‘ıkâba lâıık olur. Ve bundan sonra ol cihet bizzarûre ma’lûm olur, sıdkın hüsnü ve kizbin kubhü (duğruluğun iyi, yalanın kötü olması) gibi; ve îmanın ve şük-rün hüsnü, küfr ve küferânın kubhü gibi. Bazı cihet vardır ki akl ile bilinmez, şer’ vürûd itdikde bilünür ki ol cihet ya muhsine ya mukbihadır. Cihet-i muhsine, Ramazanın âhır gününün savmında olan cihet gibi. Cihet-i mukbiha, Şev-valin evvelki gününün savmında olan cihet gibi. Maturidî ile Mu’tezile indinde bir şey zatında hüsn olursa şârî’ emr ider, bir şey zatında kabîh olursa nehy ider. Ve Maturidî ile Mu’tezile beyninde olan fark, matûridiyye dirler ki “eşya-nın hüsnü ve kubhü ile hâkim olan Allah Teâla’dır. Lâkin akl bazı eşyanın hüsnünü ve bazısının kubhünü bilmekde âletdir.” Ve emmâ mu’tezile dirler ki “hüsn ve kubhde hâkim ancak akıldır.” Ve’l-hâsıl Eş’arî indinde hüsn ve kubh emrin ve nehyin mûcibidir; Maturidî ve Mu’tezile indinde medlûlûdür, mûcibi değildir.

Fâide : Ma’lûm ola ki irâde-i kalbiyyeye münâsib olan eşya ki beş aded-dir. Evvelki, fi’li kask kalbe gelür ve gider, müks eylemez (orada baki kalmaz); buna “hâcis” (kuşku, kaygı) dirler. İkinci, kalbe gelür ve müks ider, emmâ işlemekde tereddüd itmez; buna da “hâtır” (fikir, düşünce, istek, meyil) dirler. Üçüncü, kalbe gelür ve işlemekde tereddüd ider; buna “hadis-i nefis” (nefsin konuşması) dirler. Dördüncü, kalbe gelür ve işlemek tarafını tercîh ider; buna “vehm” dirler. Beşinci, kalbe gelür ve işlemek tarafını cezm ider ve kaskını kavî ider; buna “azm-i musammem” dirler. İki evvelki, ki “hâcis” ve “hâtır”-

dır, ihtiyârî değildir, insan anlarla muâheze olunmaz. Kezâlik üçüncü ki “hadîs-i nefis” dir ve meyl-i kalb ve heyecân-ı şehvet gibi ki emr-i ihtiyârî olmamaları hasebiyle bunlarda dahî müâheze yokdur. Peygamber (a. s.) buyurur ki “*hadîs-i nefis ma’kûlesi (türü) olan şeyleri Allah Teâla ümmetimden affeyledi .*” Emmâ dördüncü ki “vehm” dir, ihtiyârî olur, ıztırârî olur; ihtiyârî olanında muâheze olunmak görünür, ıztırârîde muâheze yokdur. Emmâ beşinci ki “azm-i musammem” dir; eğer azîmetinde kalub, fiil vücûda gelmezse, bu suretde fiili terk itdiği havfullahdan olursa hasene yazılır. Zîra azîmeti seyyie idi, imtinâ’ı hasene olur. Azîmetinde tab’ına muvafakat ve Şeytana mütâbeat itmiş idi, imtinâ’ itmesi Allah Teâla havfından, tab’ ve Şeytan’a muhâlefet itmekle, azîm mücâhed olmakla hasene yazılmak mukarrerdir. Emmâ fiili terkettiği Allah Teâla havfından olmayub nâsdan hayâ, yahud riyâdan nâşi olursa, bu sûretde ulemâ ihtilâf itmişdir. İmam Gazâlî’nin muhtarı budur ki seyyie yazılır ve muâheze olunur. Zîrâ kendü ihtiyârıyla kabul idüb, azm-i musammem eyledi. Bu manaya Cenâb-ı Hakk’ın “*ve in tübdû mâ fi enfüsukum ev tuhfühü yühâsib-kûm bihi’l-lâhü*” (içinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de, Allah sizi onunla sorguya çeker, Bakara 284) kavl-i şerifi dâldir. Ve peygamberimiz (a.s) “*bu nâs niyetleri üzere haşr olunurlar*” buyururlar. Bir âdem gece vaktinde azîmet idüb, sabaha dâhil oldukda zina yahud katl-i müslim etmeye niyyet eylese ve ol gece bu azîmet üzere ısrâr ile vefât itse bu niyyeti ile haşrolur. Anın içün hadis vârid oldu ki “*ehl-i İslamdan iki kimse sell-i seyf idüb birbiriyle mukatele eyleseler, kâtil ve maktûl nâr-ı cehennemdedir*” Suâl olundı ki “*ya resûlellâh, kâtîlin hâli ma’lûm, maktûlün suçu nedir?*” Buyurdular ki “*ol dahî sâhibini katl-i murâd itdi idi.*” İmam Gazâlî dir ki , “bu hadiste tasrîh vardır; mücerred azîmet ve irâde ile ol maktûl ehl-i nârdan oldu.” İmam Fahreddin Râzî dahî bu mezhebi ihtiyâr itmişdir. İmâm Kadıhan ve Bezzâzî ve sâhib-i *Hulâsa* didiler ki, “bir âdem bir ma’siyeti kasd eylese ve ânın üzerine azîmet itmese âsim (günahkar) olmaz, azîmet iderse âsim olur.” Bezzâzî daha ziyâde tevsî’ idüb (genişletip) dir ki “azîmet üzere âsim olur ise de, câriha ile işlediği mertebe âsim olmaz. Mesela zinaya azîmet eylesé bi’l-fi’l zinâyâ terettüb iden vebâl yazılmaz, belki azîmetin vebâli yazılır.” İmam Kirmanî dahî bu mesleği ihtiyâr idüb demişdir ki “bir âdem yimi günden sonra bir vakt namazı terk itmeye azîmet eylese, ol saatde azîmeti üzere âsim olur, yoksa terk-i salât üzere değil. Ve bazı ulemâ (demişlerdir ki), “ihtiyârî üzere azîmet mertebesinde

muâheze yoktur.” Bu manâya delil Cenâb-ı Mevlânın “*lehâ ma kesebet ve aleyhâ me’k-tesebet*” kavlı-i şerifidir. Kelime-i “lâm” hayrda müsta’meldir. Bu sebebdan tasarrufa muhtâc olmayan lafz “kesb”i zikr eyledi. Emmâ “alâ” kelimesi mazarrat için olmakla, ziyade tasarruf ve muâleceye muhtâc olan “iktisâb” kelimesini kelime-i “alâ” ile zikretti.

İmam Buhârî Ebû Hureyre’den rivâyet ider ki, peygamber (a. s.) buyurmuşlar ki “*Allah Teâla benim ümmetimin kalbinde olan şeyleri affetmiştir, mâdem ki ümmetimden olan kimse ol kalbine gelen nesneyi tekellüm itmez yahud anunla amel itmez.*” Lâkin bazı nesne vardır ki mücerred azîmet ile temâm olur ve muktezâsıyla amele hâcet yoktur, küfr gibi, i’tikaddaki bid’at ve dahî kibr ve ‘aceb gibi. Bunun emsâli şeylerde bi’l-ittifâk muâheze vardır. Bundan ma’lûm oldu ki, bu mezheb ki “mücerred azîmet mertebesinde muâheze yoktur” denildi hak ve savab olduğunda şübhe yoktur. Eğer muâheze vardır denilse, hadîs (-i şerîf) in âhırî olan “*ma lem tekellum ev ta’mele bihi*” (konuşmadıkça ya da onunla amel etmedikçe) ibâresinin lağv olması lâzım gelir. “Kalbe gelen aff olunur” kavlı-i şerîfinden murâd, azîmet mertebesinin gayri hemm (niyet, plan) ve hadîs-i nefis ve meyelân-ı kalbdır denilse, bunlar umûr-i ihtiyâriyyeden olmadıklarından, sâir ümmetden dahî ma’fûdür, zîrâ umur-i ihtiyâriyyeden olmayan(ın), umûr-ı kalbe gelmekle ümmetlerden hiç bir ümmet muâheze olunmaz. Eğer hemm, hadîs-i nefis ve meyelân-ı kalbe haml olunsa, peygamber (a. s.) ın, “*‘afâ ‘an ümmeti*” deyu ümmetini tahsîse vech kalmaz. Böyle olunca baîd değildir ki bu ümmet-i merhûme cümle ümmetden hayırlı olduğunu habîbullah’a tekrîmen ve safiyyullah’a teşrîfen, cümle ümmetden hayırlı olduğu cihetle, kalblerine gelen eşya fi’le çıkmadıkça ma’fû ve mağfûr olmaları bir emr-i müstab’ad değildir.

Bu sûretde İmam Gazzâlî (r.a.), rahmet-i vâsî’a hazretlerinin tazyîk ettiği-ne bakılmaz ve zikr eylediği delillere cevap virürüz ki, Allah Teâla’nın, “*ve in tûbdû mâ fî enfûsukum ev tuhfûhû yühâsibkûm bihi’l-lâhû*” (Bakara 284) kavlı-i şerîfinden murâd kitmân-ı şehâdetdir. Yani, “ey şâhidler kitmân-ı şehâdeti izhâr itseniz ya ihfâ itseniz, muhâsebe olunursunuz” dimekdir. Yahud murâd kefereye muhabbetdir. Yani “mü’min olan kimse, kâfire muhabbet itse, gerek izhâr eylesin gerek ihfâ eylesin muhâsebe olunur” dimekdir. Yahud bu ayet, “*lâ yükellifû’llahu nefsen illâ vüs’ahâ*” (Bakara 286) ayet-i kerîmesiyle mensûhtur. Yahud muhâsebe ahiretde azâb için değildir. Belki “muhâsebe ider”

dimekten murâd-ı ilâhî, “dünyada insana isabet iden musîbetler, emrâz, evca’ makûlesi şeyler ile mukâbele ider” demekdir. Yahud muhasebe mücerred i’lân ve ihbârdır, yoksa azâb değildir. Emmâ “kâtil ve maktûl nârdadır” hadîsi, maktûl mücerred irâde ve azîmetle kalmadı, belki sell-i süyûf idüb meydâne geldiğinden âsim olub ehl-i nârdan oldu. Emmâ “nâss, niyetleri üzere haşrolunur” hadîsinden murâd, “a’mâl-ı haseneye niyet ve azîmetleri üzere haşrolunur” demek ola. Zira haseneye niyet ve azîmet itmede hasene yazılması mukarrerdir. Teslîm olursa, niyyet(le) ma’siyyet murâd olduğu, anımla haşrolunmadan azâb ve ‘ıkâb olunmayı iktizâ itmez. Belki mücerred ihbâr ile mu’âtebe ola. Yahud ol dahî afv oluna. Mûsâmahada kala, kelâmımız muâheze olma(-mak)dadır. Böylece hıfz oluna.

Lâkin inkâra mecal yokdur ki, kemâl-i ‘ubûdiyyet insanın kalbini cümle rezâilden ve sıfât-ı habîse ve ‘azâim-i fâsideden tathîr idüb, ahlâk-ı hamîde ve sıfât-ı tayyibe ve niyyât-ı sâliha ile tezyîn ider. İşte bu hâlet-i enbiyâ (a.s.) ve asfiyânın tarikatıdır. Ve ‘abd’a lâzım olan, cemî’i enfâsını Cenâb-ı Hakk’a takarrüb esbâbına sarf itmekdir. Eğer rızâullahdan teb’îd iden esbâba sarf iderse, (bu hal) bir hüsrân-ı azîmdir ki aslâ tedariki mümkün değildir. Ve ‘inde’l-mevt ve ba’de’l-mevt ve ebedü’l-ebed hasret ve nedâmeti muktezî olub hiç bir vech ilaca kabiliyyeti yokdur. Bu sebebden hadîs-i şerîfde “*sâlih ve tâlih (fâsık)den bir kimse yokdur ki yevm-i kıyâmetde peşîman olmaya. Zira fâsık nedâmet ve hasret çeker ki ‘niçün dünyada istikâmet üzere olmadım?’; sâlih nedâmet ve hasret çeker ki ‘niçün dünyada itaat ve ibâdâtı ziyâd idüb derecât-ı refî’aya nâil olmadım?’*” diye vârid olmuştur.

Tenbîh: Ma’lûm ola ki bu kalbe gelen hâtır, insanı ef’âle bâis olur yahud terke bâis olur. Bu havâtırı, Allah Teâla insanın kalbinde ihdâs ider. Eğer ibtidâda ihdâs iderse, yani melek ve gayri nesne vasıtasıyla olmazsa âna ‘hâtır’ dirler. Alâmeti budur ki kavî ve musammem olub, asla kendüde tereddüd olmaz ve a’mâl-ı bâtinede olur; iman, islam, ihlâs ve riyâ ve ahlâk-ı hamîde ve hısal-i zemîme gibi. Ve bir hayırlı nesnede ictihâd ve taat akebinde olub, hâtır dahî hayırlı olursa Bâri-i Teâla’dan ikramdır; buna hidâyet ve tevfiik denilür. Kâhice bir zenb akebinde olur, Bâri-i Teâla’dan ihânet ve ukûbetdir, buna ‘hızlân’ ve ‘idlâl’ dinülür. Eğer ibtidada ihdâs itmezse, ya melek vasıtasıyla, yahud şehevâta mâile tabiat vasıtasıyla, yahud Şeytan vasıtasıyla ihdâs ider. Eğer melek vasıtasıyla ihdâs iderse, alâmeti budur ki, elbetde hayırlı şeyde olur ve insan ol

şeyi işlemek ile terk beyrinde tereddüd üzere olur ve galiben insandan taat ve ma'siyet sâdır olmaksızın olur ve a'mâl-i zâhir ki, savm ve salât ve hacc ve zekat gibi eşyâda olur ve bu melek insanın (kalbinin?) sağ kulağı üzere cülûs itmiştir ve bu meleğe 'mülhim' dirler ve davetine 'ilhâm' dirler.

Ve eğer şehevâta mâil tabiat vasıtasıyla ihdâs iderse alâmeti budur ki, elbetde şerr olan şeyde olur. Halet-i vâhidede sâbit olub, Allah Teâla'yı zikir etmek ile ma'dûm olmaz, belki killet ve za'fa dahî gelmez. Bu tabiata 'nefs' dirler ve davetine "hevâ" dirler. Ve eğer Şeytan vasıtasıyla ihdâs iderse, alâmeti budur ki insan muzdarib ve mütereddîd olur ve gâiben insandan bir günah sâdır olmaksızın olur ve Allah Teâla'yı zikretmekle kendüye killet ve za'f gelir, belki mün'adim olur ve gâliben şeytanın davet ettiği nesne şer olur. Ve kâhice bir hayr-ı mefzûle (önemsiz hayra) davet ider ki efdal olan taatden men' idüb sevâb-ı kesîrden mahrûm etmek için, yahud 'aceb ve gurûr ve kibir gibi vebâl-i azîme îsal etmek için. Ve bu şeytanın davet itdüğü şeyin hayırlı olduğunun alâmeti budur ki, insanın kalbi ol işi işlemede neş'et ve acele emn ve eman üzere olub, haşyet ve teennî ve havr üzere olmaz ve ol işin âkıbetini mülâhaza idüb basîret üzere olmaz. Ve bu Şeytan insanın kalbinin sol kulağı üzere cülûs itmekdedir. Ve bu Şeytana 'vesvâs' ve 'hannâs' dirler ve davetine 'vesvese' dirler. Hadîs-i şerîfde varid oldu ki, İbn Ebi'd-Dünyâ Enes hazretlerinden rivayet ider ki Resul-i Ekrem (s. a. v) buyurmuştur ki *"şeytan hortumunu insanın kalbi üzerine vaz' itmiştir ki, insan Allah Teâla'yı zikir iderse te'hîr eder; eğer Allah Teâla'yı zikir itmezse insanın kalbini bir lokma gibi ağzına alub vesvese ider."* Şerrinden Allah Azîmü's-şâne ilticâ ideriz, büyük düşmandır.

Sual: Kalbe gelen hâtır, hayır mıdır, şer midir? Neden ma'lûm olur ki insan basîret üzere olub, muktezây-ı hayr ile amel idüb muktezay-ı şerden hazer ide? **Cevap:** Ma'lûm ola ki hâtır-ı hayr ve hâtır-ı şerri fark için dört mîzân vardır ki mürettebdir: Evvel ki budur: Ol hâtır-ı şer'-i şerîfe tatbîk ideriz, eğer şer'de nazîri var ise hayırdır, yoksa şerdir. İkinci: Bir mürşid kâmile, ulemâ-ı ahiretten olan kimesneye arz ideriz; eğer "hayırdır" dirse, hayırdır, "şerdir" dirse, şerdir. Üçüncü: Sulehânın ahvâline tatbîk ideriz; eğer hâtır-ı işlemede anlara iktidâ bulunursa hayırdır, bulunmazsa şerdir. Dördüncü: Nefs-i emm-âremize arz ideriz; eğer nefis andan teneffür iderse, lâkin nefreti Allah Teâla havfindan olmayub, belki bi'hasbi't-tab' (kendi tabiatına göre) olursa hayırdır. Eğer ol hâtıra meyl-i tab' ile meyl idüb, Allah Teâla'dan rahmet ricâsından nâşî

(olan meyl ile) meyl itmezse şerdir. Zîra nefis, kendü tab'ı üzere kalursa elbette 'emmâre bi'su' (kötülüğü emredici)dir.

Suâl : Şeytan-ı laînin mekr ve hîlesi ne tarzdır ve andan hazer nîce müm-kündür? Cevab: Ma'lûm olsun ki şeytanın hîlesi ve insanı taatden men' itmede mekr ve hadi'ası yedi türlüdür. Evvelki budur ki insanı taatden men' ider. Eğer insan muvaffak ise dir ki "elbette insan için dünyada, âhiret için zâd-ı iddihâr amel gerekdir." İkinci budur ki, taati te'hîr ile emr ider. Eğer muvaffak ise dir ki, "her gün için Allah Teâla amel ta'yîn itmiştir; bugünün amelinı yarınki güne koysam, yarınki günün amelinı ne zaman iderim!? Hem benim ecelim elimde değildir ki ameli te'hîr itmek zarar vermeye!!" Üçüncü budur ki, taatde acele ile emr ider; "bu taatden tezce fâriğ ol ki bir gayri taat işleyesin" dir. Eğer muvaffak ise dir ki, "amelin kalîli tamamca olunca, nâkıs olan çok amel-den hayırlıdır; zîra, acelede noksan mukarrerdir". Dördüncü budur ki, riyâ ile emr ider. Eğer muvaffak ise dir ki, "Allah Teâla'nın benim amelimi bildüğü kâfîdir, nâs nef' ve zarara kâdir değildir, anlar amelimi bilmiş bilmemiş kayırmam." Beşinci budur ki, "ne aceb mütenebbih âdemsin , âferin! Senden gayrı, senin gibi ameli sâlihle meşgul olan yokdur" dimesidir. Bundan murâd acebe ikâ' idüb âsim itse gerekdir. Eğer muvaffak ise dir ki, "Allah Teâla bana tevfiğini refik itmiştir, bu hususda minnet Allah Teâla'yadır; yoksa benim ma'siyetim ve Allah Teâla'nın bana olan in'âmı ve ihsânına nisbet, amelın ne kıymeti vardır!? Ameli kabul idüb i'tibâr iderse kerem ve tafaddul yine kendindedir." Altıncı budur ki, "amel itmeye hâcet yokdur; Allah Teâla seni said yaratdı ise ameli terk itsen de zarar virmez; şakî yaratdı ise, amel de fâide virmez, niçün rahatını terk idersin?" dimesidir. Eğer muvaffak ise dir ki, "ben Allah Teâla'nın kuluyum; kula lâzım olan seyyidinin emrine imtisâldır. Eğer sa'îd isem ziyâde sevâb için amele muhtâcım; eğer şakî isem amel itdükde kendi nefsimi levim itmeyim. Me'a hâza, mutî' olub nâra girmek, âsi olub da nâra girmekden evlâdır; bâ husûs ki Allah Teâla taate cenneti va'd itmiştir, va'dinde sâdıkdır." Yedinci budur ki, "a'mâl mukadderedir, takdîre muhâlefete kâdir değilsin, amelde ve irâdede mecbursun" deyu vesvese ider. Eğer muvaffak ise dir ki, "amelde ve irâdede muhtâriz, cebr yokdur; murâd idersek taat idüb sevâba nâil oluruz; murâd idersek ma'siyet idüb 'ikâba müstehak oluruz. Irâde-i cüz'îyye meselesi sabıkda ma'lûm oldu, ol kâide ile şeytanın hîlelerinden emîn oluruz. Felhamdü lillâh.